

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 7-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va
adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning
tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan
fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilin-
maydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 21.07.2014-yilda topshiril-
di. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi
60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times»
gamiturası. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART»
MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № Adadi 7410 nusxa.

MUNDARIJA

**YAGONASAN, MUQADDAS VATANIM, SEVGI VA SADOQATIM
SENGA BAXSHIDA, GO'ZAL O'ZBEKISTONIM!**

Uldona Abdurahmonova. Bilim va tafakkur bulog'i 3

DOLZARB MAVZU

Zebo Ahrorova. «Hayrat ul-abror» hayratlari 7

Dilorom Saidova. Alisher Navoiy ijodida komil inson masalasi 8

Jo'ra Mamatov. O'zbekning o'z so'zlari 9

Otabek Ergashev. Milliy tarbiya o'zagi 10

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Darmonoy O'rayeva. Grammatik bilimlar – topishmoq jumbog'i kaliti.. 11

Gulnora Madyarova. Alvido... bolalik 13

M.Tog'ayeva. Pedagogik kompetensiyadagi yangi talab 18

Dilfuza Hamrayeva. «Xazinalar oroli»ga sayohat 20

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 22

TEACHING ENGLISH

Lesson planning 25

TAHLIL

Nazokat Jivanova. Xalq maqollarida hisob so'zlari 26

TADQIQOTLAR

Surayyo G'ofurova. O'zbek leksikografiyasi tarixidagi ideografik
lug'atlar 28

Shahnoza Jalolova. Fe'ning morfologik zamon va mayl
kategoriyalari 30

Oybek Ahmedov. Soliq-boj terminlarining tarixiy va badiiy
asarlardagi talqini 33

Jaloliddin Jo'rayev. G'afur G'ulomning muammo janridagi she'rlari 36

Obidjon Karimov. Metafora – obrazli fikr yuritish asosi 38

Barno Hasanova. Asqad Muxtorning «To'qqizinchi palata» hikoyasida
«palatadosh bemorlar» motivi 40

«HOSHIYADAN TASHQARI»

Uldona Abdurahmonova. Kulgu zamiridagi zakovat 43

TA'TIL BILMAS SABOQLAR

Xalq o'yinlari – hayot maktabi 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

BOLALAR SHOIRI O'QUVCHILAR DAVRASIDA

Yoz faslining quyoshli kunlarini miriqib hordiq chiqarish bilan o'tkazayotgan bolajonlar jismonan yanada chiniqib, o'z bilim va kasb-hunarga doir qiziqishlarini ham toblamoqda. Zero, ta'til mavsumini namunali o'tkazish uchun Xalq ta'limi vazirligi hamda boshqa mutasaddi tashkilotlar tomonidan barcha zarur sharoitlar yaratilgan. Jumladan, bugungi kunda respublikamizda 214 ta statsionar, 739 ta kunduzgi oromgohlar va Barkamol avlod bolalar markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan fan, ijodiy va kasbiy to'garaklar o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumanidagi so'lim tog' yonbag'rida joylashgan Xalq ta'limi vazirligining «Mehrionlik» oromgohida ham respublikamizdagi mavjud Mehrionlik uylari tarbiyalanuvchilari yoz mavsumini maroqli o'tkazmoqda. Oromgohdagi ochiq va yopiq sport maydonchalari, cho'milish havzalari tarbiyalanuvchilarni jismonan chiniqtirib, Respublika Barkamol avlod bolalar markazlari tomonidan tashkil etilgan 10 dan ortiq fan, ijodiy va kasbiy to'garaklar ularning intellektual va kasb-hunarga doir qiziqishlarini mustahkamlamoqda.

Respublika bolalar kutubxonasi tomonidan tashkil etilgan 5000 ga yaqin kitob fondiga ega kattagina kutubxona esa, o'quvchilarning yoshi va qiziqishlariga mos badiiy hamda turli fanlarga doir adabiyotlar bilan tanishishga imkoniyat yaratgan. Ayniqsa, kutubxona mas'ullari tomonidan o'quvchilarning kitob mutolaasiga qiziqishini kuchaytirish, estetik va badiiy salohiyatini oshirish maqsadida tashkil etayotgan «Mushoira», «Bahr-u bayt» hamda «Men o'qigan asar», «Mening sevimli qahramonim» kabi tadbirlar tarbiyalanuvchilar iqtidorlarini kashf etishga xizmat qilmoqda, desak mublag'a bo'lmaydi.

Kuni kecha mazkur oromgohda Respublika bolalar kutubxonasi tomonidan O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjonning tarbiyalanuvchilar bilan bevosita uchrashuvi tashkil etildi.

Bolalarning sevimli shoiri muloqot chog'ida tarbiyalanuvchilarga o'zining beg'ubor tasavvur va idrokka yo'g'rilgan sara she'rlaridan namunalar o'qib berishi barobarida, ularning kelgusida ona-Vatanimiz taraqqiyoti, xalqimiz va kelajak avlod farovon hayotiga munosib hissa qo'shishga qodir farzand bo'lib kamol topishlari uchun yaratilgan sharoitlardan unumli foydalanib, ko'proq o'qib-izlanishlari zarurligi xususida gapirib o'tdi.

– Bugun sizning hech kimdan kam bo'lmay barkamol voyaga yetishingiz uchun barcha sharoitlar muhayyo qilingan, – deydi o'z so'zida Anvar Obidjon. – Jamiyatda o'z munosib o'ringizni topgan holda, oilangiz, el-yurtga munosib xizmat qilishingizda aynan yoshlikda olingan bilim va kasb-hunarning ahamiyati bebaho bo'lishini hech vaqt unutmaslik lozim.

Tarbiyalanuvchilarning bolalar shoiri she'rlaridan namunalar o'qishi uchrashuvning mushoira kechasiga aylanishiga turtki bo'ldi. Kuy-qo'shiq va sehrlar raqslar esa, Anvar Obidjonni ham beg'ubor bolalikka qaytarib, davraga chorladi.

Tadbir so'ngida faol ishtirokchilarga xalq shoirining dastxati tushirilgan kitoblari hamda Respublika bolalar kutubxonasining esdalik sovg'alari taqdim etildi.

БИЛИМ ВА ТАФАККУР БУЛОҒИ

Халқимиз бу йил Ўзбекистон мустақиллигининг 23 йиллигини **«Ягонасан, муқаддас Ватаним, сеvgи ва сadoqatим сenga бaxshida, gўzal Ўзбекистоним!»** деган эзгу гоа остида кенг нишонлашга ҳозирлик кўрмоқда. Тарихан шу қисқа даврда Ўзбекистонимиз барқарор суръатлар билан ўсиб бораётгани, кўлга киритган улкан натижаларимизни бутун дунё тан олаётгани, мамлакатимизнинг халқаро майдонда обрў-эътибори ортиб, ўзига муносиб ўрин эгаллаб олаётгани ҳақида ўйларканмиз, «Ким эдигу ким бўлдиқ?» деган ҳаётий ҳақиқат ҳаёлимиздан бот-бот ўтиши, бунда кечаги ва бугунги кун таққоси қалбимизда чуқур акс садо бериши табиий.

Буни мамлакатимиз таълим тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш борасида амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар, жумладан, Президентимизнинг 2005 йил 28 сентябрдаги «Жамоат таълими ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори асосида ташкил этилган Ziyonet таълим портали фаолияти мисолида ҳам англаш мумкин.

Ким эдигу ким бўлдиқ?

«...Келажак бугундан бошланади. Ҳозир тарбия масаласига эътибор қилинмаса, келажак бой берилади. Тарбиядан ҳеч нарсани аямаймиз!».

Мустақил Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг 1992 йил 4 январь куни Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари тўққизинчи сессиясида айтган бу сўзлари юртимизда таълим-тарбия, илм-фан, касб-хунар ўргатиш тизимларини ислох қилиш, ўз фикри ва иродасига суянадиган баркамол авлодни тарбиялаш борасидаги эзгу ишларнинг дастлабки куртаклари эди.

Умуман, таълим соҳаси ислохотлари анча олдин – 1990 йилдан бошланган, давлатимиз раҳбари ўша йили 4 августдаги маърузасида «бизга кадрлар тайёрлашнинг махсус миллий дастури керак», деган фикрни дадил ўртага ташлаганди. Сўнг Президентимиз 1992 йилда эълон қилинган «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» рисоласида ягона узлуксиз миллий таълим тизимини яратиш борасидаги дастурий вазифаларни белгилаб берди. Бу асосда Ўзбекистонда таълим тизими узлуксизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини кафолатловчи «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Бугун ушбу қонун ҳужжатларининг ижроси доирасида таълим тизимида амалга оширилган кенг қамровли ислохотлар самарасини ҳар бир юртдошимиз ўз оиласи ва ҳаёти мисолида – фарзандларининг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаган, замонавий шароитларда таълим олаётганида кўриб, фахр ҳиссини туймоқда.

Истиқлолнинг илк йилларида таълим тизимидаги манзарани кўз олдимизга келтирайлик: на аниқ мақсадли дастур, на моддий-техник база ва на келажак ҳаёт ҳақидаги муайян тасаввур бор эди. Ўша вақтларда юртимизда жами 8 минг 333 мактаб бўлиб, унинг 3 минг 525 таси (43 фоизи) мослаштирилган биноларда – эски шийпон ёки бирор идора иморатида жойлашганди. Шундан 1 минг 167 таси маҳаллий аҳолининг имкониятлари доирасида, 40–60 йил давомида ҳашар йўли билан хом ғишт ё

пахса девордан тикланган эди, холос. Уларнинг 80 фоизи капитал таъмирлашга муҳтож, ярмидан кўпи газлаштирилмаган, 44 фоиз мактабга ҳатто тоза ичимлик суви ҳам келтирилмаган эди.

Бу гаплар бугун энг замонавий бинодаги мактабнинг кенг ва ёруғ хоналарида, сўнгги русумдаги ахборот технологиялари ва педагогика жиҳозлари воситасида интерфаол усулда билим олаётган болалар учун олис замоннинг афсонасидай туюлиши мумкин. Бироқ тарихан қисқа даврда амалга оширилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг узвий қисми бўлган Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури асосида юртимиз мактаблари шаклан ва мазмунан янгилангани айна ҳақиқат.

Ўйлаб кўрайлик: бундан ўн-ўн беш йил олдин мактабларимизнинг бугунгидек энг замонавий ўқув-лаборатория ускуналари, компьютер техникаси, дарсликлар ва ўқув-услубий воситалар билан жиҳозланишини ким фараз қила олар эди? Мактаб ҳаётига интернет тизими кенг кириб бориши кимнинг тушига кирганди?! Бугун мамлакатимиздаги 8170 та (83,7 фоиз) умумтаълим мактаби замонавий ўқув-компьютер синфлари билан таъминланган. Биргина 2013–2014 ўқув йилида 1485 та мактаб компьютер техникалари билан жиҳозланмоқда.

Кўни кеча мамлакатимиз ва хорижий электрон нашрлардаги Ўзбекистонда «E-darslik» мобиль дастури яратилгани ҳақидаги ахборот жуда катта қизиқишларга сабаб бўлди. Дастур Android ҳамда iOS операцион тизимида ишловчи мобиль курилмаларда фойдаланишга мўлжалланган, интерфeyси ўзбек ва рус тилларидан иборат умумтаълим мактабларининг 48 та дарслиги жой олган дастур ҳисобланади.

Бу – Президент Ислон Каримов раҳнамолигида Ўзбекистон таълим тизимига энг замонавий ахборот технологиялари жорий этилаётганига ҳамда Ziyonet таълим портали эришаётган ютуқларга бир мисол, холос.

Тўққиз бўлим – тўққиз дунё

Бугун инсоният техника асри, ахборот эраси, глобаллашув замони сингари турли номлар билан аталаётган янги ва мураккаб даврда яшамоқда. Фан-техника ривожини янги босқичларга кўтарилмоқда, инсон ақли-тафаккури янги уфқларга интилмоқда. Ва мана шу шиддатли даврда ақлли, зукко, маънавиятли ёшларни тарбиялашгина соғлом жамият асоси экани тобора ойдинлашиб

бормоқда. Зеро, Ziyonet фаолиятининг йўлга қўйилишидан мақсад ҳам ана шу эзгу мақсадларга эришишдир.

Ziyonet таълим тармоғи ташкил этилганига 9 йил тўлди. Шу даврда 9687 та умумтаълим мактаби, 1417 та касб-хунар коллежи, 146 та академик лицей, 75 та олий таълим муассасаси ушбу тармоққа уланди. Порталда фан ва таълимга оид янгиликлар, маълумотлар матн, фото, видео шаклларида жойлаштирилмоқда. Ахборот ва маълумотлар ўзбек, рус, инглиз тилларида бериб борилаётгани ўқувчиларнинг замонавий билим ва кўникмаларни эгаллаб боришига хизмат қилмоқда. Порталдан педагогика ва методикага оид энг сўнгги янгиликлар, дарс ишланмалари, фанлар кесимидаги тест ва савол-жавобларни топиш мумкин.

Яқинда мазкур портал янгича кўриниш касб этди: шаклан ва мазмунан янгиланди, замонавийлашди. Порталга кунлик ташриф буюрувчилар сони 5000 дан зиёдни ташкил этмоқда.

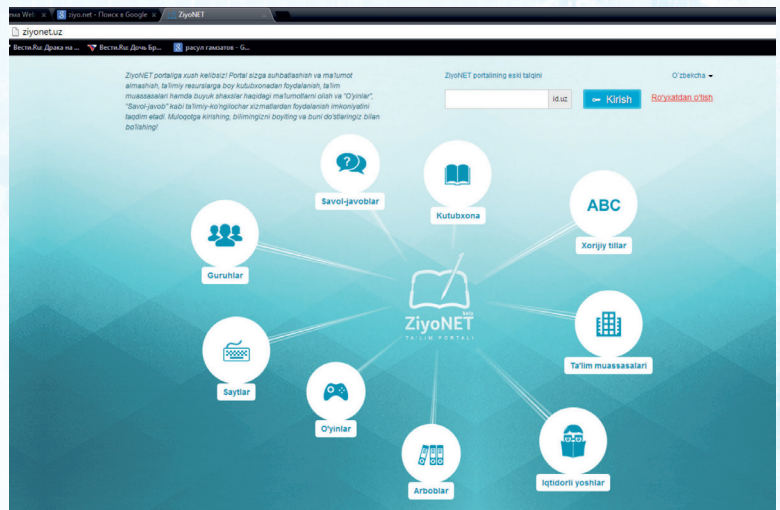
Порталга киришингиз билан кўз олдингизда халқ шаклида «Сайтлар», «Гуруҳлар», «Савол-жавоблар», «Кутубхона», «Хорижий тиллар», «Таълим муассасалари», «Иқтидорли ёшлар», «Арбоблар» ва «Ўйинлар» бўлимлари танлови пайдо бўлади. Бу эса суҳбатлашиш ва маълумот алмашиш, таълимий ресурсларга бой кутубхонадан фойдаланиш, таълим муассасалари ҳамда буюк шахслар ҳақидаги маълумотларни олиш, «Ўйинлар», «Савол-жавоб» каби таълимий-кўнгилочар хизматлардан фойдаланиш имкониятидир.

Ziyonetми ё «Одноклассники»?

Порталнинг йирик лойиҳаси – Fikr.uzда «Соғлом бола йили: малакали педиатрлар тавсиялари, ёш оналар ва кичкинтойлар учун» мавзусидаги блог, utube.uz сайтида 133 та видеороликлар жойлаштирилди. Инглиз тилини мукаммал ўрганмоқчи бўлган кичкинтой, ўсмир ва талабалар учун эса қарийб 1,5 минг видеоролик мавжуд. Уларнинг барчаси ягона мақсад – ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга хизмат қилмоқда.

Яна бир муҳим жиҳат: 25 та ўзбек тилидаги таълимий онлайн ўйинлар яратилиб, порталга жойлаштирилди. Бу ўқувчиларнинг хотирасини мустаҳкамлаш, тез ишлаш жараёнини ривожлантириш ва бўш вақтини мазмунли ташкил этишга хизмат қилмоқда. «Сўз тузинг», «Сўз», «Ҳарфларни топинг», «Анаграмма» каби ўйинлар ёш болаларни ўзбек тилидаги сўзларнинг орфографияси, яъни тўғри ёзилиш қоидалари билан таништиради, «Мақоллар» ўйини орқали фойдаланувчи ўзбек ва рус тилларидаги мақолларни қайта тиклаши лозим бўлади. «Жаҳон халқ либослари», «География», «Байроқлар ва давлатлар» каби ўйинлар ёшларни чет эл маданияти ва маълумотлари билан ўртоқлашишларига замин яратади.

Маълумотларга кўра, бугун Ўзбекистонда интернет фойдаланувчилари сони 10 миллиондан ошди, мобиль оператор абонентлари сони эса 19 миллионга етган. Бу – аҳолимизнинг эллик фоиз-

дан зиёди интернетга қайсидир маънода яқин деганидир.

Бугун ёшларимизни ижтимоий тармоқдан кўра Ziyonet таълим порталига жалб қилиш – бу борадаги энг самарали йўللardan, деб ҳисобланмоқда. Шу мақсадда портал фойдаланувчилар қизиқишига қараб гуруҳларга ажратилган, савол-жавоблар ресурслари, «Кутубхона» ресурси, «Таълим муассасалари маълумот базаси», «Чет тили», «Ўйинлар» каби ресурслар ишга туширилган. Порталда ёшлар учун фойдали бўлган сайтлар рўйхати шакллантирилган ва тармоққа уланган барча таълим муассасаларида ушбу сайтларга кириш имконияти яратилган. Энг асосийси, портал – тафаккур баҳсига айланмоқда. Фикр алмашилаётгани эса дидни чархлайди, онгни парваришлайди, тафаккурга қувват беради.

«Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур...»

Президентимиз Ислам Каримовнинг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори асосида Ziyonet таълим порталида ёшларга чет тилларни ўқитишнинг комплекс тизимини шакллантириш юзасидан қатор лойиҳалар амалга оширилмоқда. Жумладан, Британия Кенгашининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси билан ҳамкорликда Ziyonetда Learn English, Learn English Kids, Teaching English каби халқаро миқёсда нуфузли таълимий сайтлардан самарали фойдаланиш бўйича назарий ва амалий тавсия ва маълумотлар берилган.

Fikr.uzда «ICT for English Teachers» блоги, ictenglish.zn.uz сайти ва блогларга инглиз тилини ўргатувчи грамматик, фонетик, оғзаки ва ёзма нутқни ўстирувчи 311 та материал жойлаштирилган. Инглиз тилини ўргатувчи 400 га яқин ўйин ҳамда дидактик материаллар тақдим этилган. Чет тилларини ўрганишга хизмат қилувчи ўйинлар маълум бир қисқа ҳикояни ёзма ва овозли тарзда, интерфаол мультфильм кўринишида ишланган бўлиб, улар орқали бола ҳам ўқиш, ҳам эшитиш, ҳам лугат бойлигини ошириш имконига эга бўлади.

Шу билан бирга, Халқ таълими вазирлигининг «Инглиз тилини ўқитишда Ziyonet таълим тармоғи ахборот ресурсларини ёшлар орасида оммалаштириш тадбирлари тўғрисида»ги дастурига кўра Республика ва ҳудудий Халқ таълими ходимларини қайта

тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институтлари томонидан чет тили фани бўйича малака ошираётган барча тингловчиларга Ziyonet порталининг «Чет тили» бўлимидан самарали фойдаланишга оид семинар-тренинглар ташкил этилмоқда.

Ziyonetda iqtidorli ёшлар

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 6 февралдаги «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори асосида порталда «Иқтидорли ёшлар» рукни ишга туширилди. Унда 220 дан ортиқ турли Республика ва жаҳон миқёсида юксак натижаларга эришган иқтидорли ёшлар бўйича маълумотлар жойлаштирилган.

Ziyonet порталини янада оммалаштириш ва фойдаланувчиларга қулайлик яратиш мақсадида қатор лойиҳалар самарали амалга оширилмоқда. Шулардан бири – uMail.uz почта қутингизга келиб тушувчи янги хатлар ҳақида хабар берувчи бепул SMS хизматидир. Энди фойдаланувчилар янги сервис имконияти орқали электрон хат юборилганини ва уларнинг сонини аниқлаш имкониятига эга. Бу хизмат тури Ўзбекистоннинг барча ҳудудида бирдай ишлайди.

Шунингдек, таълим муассасалари учун бепул веб-хостинг хизматлари тақдим этилмоқда. Ўрни фойдаланувчилар портал таркибида сайт-сателлит яратиш, ўз маълумотларини жойлаштириб боришлари мумкин. Ҳозирга қадар 14 000 нафар фойдаланувчи Ziyonet порталида ўз сайт-сателлитини ишга туширган. Улар орасида тил ва адабиётга ихтисослашганлари ҳам талай. Масалан, «Нафосат гулшани», «Навоий ва Бобур», «Таълим ва тараққиёт», «Она тилим – жону дилим», «Соҳибқирон Амир Темур», «Ўзбек халқ оғзаки ижоди», «Жаҳон халқ эртақлари», «Ватан учун яшайлик», «Грамматика», «Навоийни англаш», «Кўнгил битиклари», «Буюк шахслар ҳақида», «АКТ ва инглиз тили», «XX аср ўзбек адабиёти намояндалари», «Илмий мақолалар», «Ҳикматли сўзлар», «Таҳлил», «Наср ва назм», «Мушоира» ва ҳ.к. Мазкур блогларда тегишли мавзуларга доир юзлаб мақолаларни ўқиш мумкин.

Энг муҳими, ушбу тармоқ ўқувчи, ўқитувчи, талаба ва бошқа зиёистовчилар учун муҳим ахборотлар манбаи вазифасини бажармоқда. Сайтда турли мавзулардаги рефератлар кўп, таълимга оид янгиликлар тез-тез янгиланиб турилаётгани фойдаланувчилар сонининг ошишига хизмат қилмоқда.

Сўз севарлар

Ziyonetда тил ва адабиётга оид қатор гуруҳлар мавжуд. Уларнинг аксарияти ёшлар билан гавжум.

Масалан, «Шеърят гулшани»да ёш ижодкорларнинг шеърлари ва ижод намуналари бериб борилади. «Болалар учун ҳикоялар»да эса болажонлар учун ёзилган ҳикоялар мухлисларга манзур бўлмоқда. «Инглиз тилини ўрганамиз»

Yagonasan, muqaddas Vatanim, sevgi va sadoqatim senga baxshida, go'zal O'zbekistonim!

гуруҳида инглиз тилини ўрганишга оид қизиқарли маълумотлар бериб борилади. «Баҳри байт» эса худди адабиёт дарсидаги баҳри байтга ўхшайди. Ўрни бир киши шеър айтади. Шеърнинг охириги ҳарфига иккинчи киши давом эттиради.

«Жаҳон халқлари эртақлари»дан ажойиб ва фаройиб эртақлар ўрин олган. «Сўз севарлар»да эса мухлислар ўзларини қизиқтирган сўзлар ҳақида маълумот олиши ва ўз фикрини муҳокамага қўйиши мумкин.

Лойиҳалардан хабарлар

Порталда ҳозирги кунда ёшлар орасида энг оммабоп лойиҳалар – utube.uz, fikr.uz, tanlov.uz ва uforum.uz лойиҳаларидир.

uTube.uz – таълимий видео портали бўлиб, 42 йўналишда, илмий-таълимий, маданий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий видеодарслар, интервьюлар, очиқ дарслар, тил ўрганиш ва ўргатишга оид видео ресурсларни ўзида жамлаган. Булар сирасига чет тилларини ўрганишга қаратилган «Полиглот» видеодарслар мажмуини, Муҳаммад Юсуф ижодига бағишланган кўплаб видеоларларни, адабиёт ва тарих фанлари бўйича очиқ дарслар манбаларини, кутубхоналарни автоматлаштиришга қаратилган KaDaTa маҳаллий дастурий таъминотда ишлаш бўйича видеоўриқнома каби турли йўналишдаги видеоларни киритиш мумкин.

Fikr.uz лойиҳаси Ziyonet фойдаланувчиларига шахсий фикрларини эркин баён қилиш, турли соҳадаги кишилар билан таълим, маданият, АКТ ҳамда жамият каби йўналишларда фикр, тажриба алмашиш имконини беради. Фойдаланувчилар унда муаллифлик мақолаларини чоп этишлари ва бошқа фойдаланувчилар билан бирга муҳокама қилишлари ҳам мумкин.

Uforum.uzда бир пайтнинг ўзида республиканинг турли нуқтасида жойлашган таълим муассасалари тарбияланувчилари, ўқитувчилар, ўқувчилар, талабалар бир тармоқда фикр алмашиш ва мулоқотда бўлиш имконига эга бўлмоқда. Барча ўқувчи-ёшларнинг дунёқараш мазкур тармоқнинг форум бўлими орқали муҳокама қилиб борилади.

The screenshot shows the Ziyonet website interface. At the top, there's a navigation bar with categories like 'Gulshar', 'Savol-javoblar', 'Kulxbona', 'Xorijiy tilar', 'Oyinlar', 'Sayt-satelitlar', 'Arbobar', 'Tilim muassasalari', 'Sayt', 'Iqtidorli yoshlar'. Below this is a search bar and a list of authors under the heading 'Asosiy - Iqtidorli yoshlar - Madaniyat'. The profile for Abduravul Shonuh Abdunamovich is highlighted, showing his bio, a photo, and a list of his works.

Вилоятлардаги ёшлар ҳаётини имкон қадар кўпроқ ёритиш мақсадида бўлим фаолиятига вилоятдаги ёшларни жалб этиш режалаштирилган. Каталог бўлимига республикамиздаги барча таълим, маданий-маърифий муассасалар ҳақида, шунингдек, юртимизнинг энг машҳур адиблари, спортчилари, педагоглари ва бошқа юртдошларимиз ҳақида батафсил маълумотлар киритилади.

ZiyoNET тармоғини мамлакатимиз бўйлаб оммалаштириш, энг аввало, тармоқ ҳақида барча ҳудудлардаги педагоглар ва ёшларнинг тушунчаларини шакллантиришни талаб этади. Бу борада тармоқ ўзининг ҳудудий халқ таълими бошқармалари ва туман халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимларида тайинланган масъулларига таянади.

Ахборот ресурсларини ZiyoNET тармоғи ресурс марказининг технологик майдончасида жойлаштириш, сақлаш ва қўллаб-қувватлаш, шунингдек, электрон почта хизматлари мактаблар, академик лицейлар, коллежлар, олий ўқув юртлиари, ёшлар ташкилотлари, кутубхоналар, музейлар ҳамда бошқа таълим, илмий ва маданий-маърифий муассасалардаги фойдаланувчиларга хизмати бепул.

Сўз – мутахассис ва мухлисларга

ZiyoNET порталининг янгиланган қиёфаси ҳақида мутахассис ва педагогларнинг фикрлари билан қизиқдик.

Толибжон МИРЗАҚУЛОВ, ZiyoNET Ресурс маркази бошлиғи:

– 2014 йилда ZiyoNET портали тўлиқ янгидан ишлаб чиқилди. Концептуал даражада, яъни умумий ишлаш тамойилларида катта ўзгаришлар бўлди. Энг асосийси, олдин ZiyoNET ахборотлар манбаи бўлган бўлса, энди фойдаланувчиларга тизимда рўйхатдан ўтиб, бевосита интерфаол мулоқотга киришиш имкониятлари яратилди.

Таълим соҳасида мобиль қурилмалардан унумли фойдаланишни йўлга қўйиш, ўқувчиларда бўш вақтда мобиль қурилма ёрдамида билим олишга имкон яратиш мақсадида ZiyoNET Ресурс маркази томонидан «E-darslik» мобиль қурилмалар учун электрон дарсликлар дастури ишлаб чиқилди.

Афзалликлар нимада? Электрон дарсликлар йўқолмайди, йиртилмайди ва эскирмайди. «E-darslik», айниқса, абитуриентлар учун беназир технологик ишланма. Чунки олий ўқув юртлиарининг кириш имтиҳонларида саволлар тўлиқ амалдаги умумтаълим мактаблари дарсликлари асосида тузилади. Энди уларнинг муайян фанга оид ўқув қўлланмаларни излаши, бешинчи синфдан тўққизинчи синфгача бўлган дарсликларни қидириб юришига ҳожат йўқ. Барча фанлар бўйича дарсликлардан мобиль телефони орқали исталган вақтда ва исталган жойда фойдаланиш имконияти мавжуд.

Дарсликлар ва уларнинг электрон шакли ўртасида мазмунан тафовут йўқ, аксинча, қатор афзал томонлари мавжуд. Айтайлик, дарсликларни қидириш учун дарсликнинг қайси тилда, қайси фан ва синфга тегишли эканлигини танлаш имконини берувчи махсус филтрдан фойдаланиш, калит сўзлар бўйича ўзингизга керакли бўлган мавзуларни қисқа вақт ичида қидириб топиш, китобни

ўқишнинг тугаган жойидан давом эттириш учун махсус хатчўп ўрнатиш мумкин. Ҳар бир бўлим сўнггида тақдим этилган материаллар қай даражада ўзлаштирилганлигини текшириш имконини берувчи тест синовлари ҳам киритилган. Бунда фойдаланувчи мавзу бўйича ўз билимини мустақил синаш имконига эга бўлади. Тестларни баҳолаш дарслик таркибига киритилган дастур ёрдамида амалга оширилади, бу жараён интернетга уланишни талаб этмайди.

Энг муҳими, «E-darslik» мобиль дастурини бепул ўз телефонингизга ёки планшетингизга ўрнатиб, ундаги барча дарсликдан истаганча фойдаланиш имконияти мавжуд. Қолаверса, оғир китобларни ўзингиз билан олиб юришга ҳожат қолмайди.

Буларнинг барчаси Ўзбекистон ёшлари бошқа давлатларда яшовчи тенгдошларидан ҳар жабҳада ортда қолишмаётганининг яққол исботидир.

Ҳошимжон АҲМЕДОВ, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети қошидаги 2-сонли академик лицейининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Ҳозир ҳаётни ахборот оқимисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тезкор замонда интернет манбаларининг аҳамияти кундан-кунга ортиб бормоқда. Уларнинг орасида ZiyoNET порталининг борлиги қувонардир. Бу манбанинг имкониятлари ортиб бормоқда. Ўқув тизимидаги энг зарур маълумотларни тез топиб олишда порталнинг хизмати катта бўлмоқда. Истарадимки, ўзбек тили ва адабиёти бўйича маълумотлар базаси янада кенгайтирилса, ўқув дарсликларига киритилган бадиий асарлар тўлиқ киритилса, айни муддао бўлар эди. Бундан ташқари, луғатлар, маълумотномалар, Ўзбекистоннинг барча ўқув масканлари ҳақида қайдлар ҳам акс этса, фан ривожига муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Малика Жўраева, Тошкент давлат шарқшунослик институти талабаси:

– «E-darslik» мобиль дастурининг яратилгани биз ёшлар учун айни муддао бўлди. Бунини такомиллаштириш, жумладан, бадиий асарларнинг мобиль вариантларини ҳам яратиш муҳим. Кўпинча жамоат транспортида ёшлар мобиль телефонида ўйинлар ўйнаб кетаётганига гувоҳ бўламиз. Ваҳоланки, шунинг ўрнига битта ҳикоя ё шеър ўқиш, шу билан ҳам вақтни самарали ўтказиш, ҳам ўз онг-қалбини тарбия қилиш мумкин.

Президентимиз Ислам Каримов 1998 йилда «Тафаккур» журнали бош муҳаррирининг саволларига берган жавобларида «...агар Кадрлар тайёрлаш миллий дастури муваффақиятли амалга оширилса, тез орада ҳаётимизда ижобий маънодаги «Портлаш эффекти»га эришамиз, бу, аввало, ижтимоий-сиёсий иқлимга ижобий таъсир қилади», деб таъкидлаганди. ZiyoNET таълим порталида амалга оширилаётган лойиҳалар ана шу эзгу мақсадга эришишда, ёшлар қалбидаги катта билим ва маънавий қувват булоғининг кўз очишига хизмат қилмоқда. Аслида ҳам фарзандлари илму маърифатли халқнинг ҳар бир лаҳзаси бунёдкорликка, эзгуликка йўғрилади, бундай халқни ҳеч қандай куч тўғри йўлдан чалғитолмайди.

**Улдона АБДУРАҲМОНОВА,
«Til va adabiyot ta'limi» журнали муҳбири**

Zebo AHROROVA,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

«HAYRAT UL-ABROR» HAYRATLARI

Tarbiyaning eng e'tiborli xususiyatlaridan biri bu – uning inson tug'ilmasidan oldin paydo bo'lib, umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir. Demak, inson hayoti davomida muttasil tarbiyalanib boradi. Bunga esa tarbiya vositalari mudom ko'mak, tirgak bo'lib keladi. Shunday eng kerakli, eng e'tiborli vositalardan biri bu, shubhasiz, kitob mutolaasidir. Kitob insonning didini, farosatini, axloqini tarbiyalaydi, aqlini o'stiradi, ijtimoiylashuviga turtki bo'ladi. Inson hech qachon kitob o'qishdan to'xtamasligi kerak. Qachonki u o'qishdan to'xtar ekan, demak, irfoniy fikrlashdan ham to'xtaydi.

Men son-sanoqsiz o'qiganlarim, ko'ngil gavharlarim orasida eng noyoblaridan bo'lgan hazrat Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostoni haqida o'z hayratlarimni bayon etmoqchiman.

«Hayrat ul-abror» «Xamsa»ning birinchi dostoni bo'lib, uni Navoiy 42 yoshida bitgan. Demak, insonning yetuklik yoshigacha orttirgan tajribalari, hayotiy saboqlari ushbu asarning bosh mavzusidir.

Asardan joy olgan maqolatlarning barchasida ham insoniylik, alloma tasavvuridagi komil inson qi-yofasi, uning insoniyat oldidagi burchi nimalardan iborat bo'lishi haqida juda ko'p mulohazalar yuritiladi. Ibratli hikoyatlar asarning ta'sirchanligini, jozibasini oshirib boradi. Bu hikoyatlarning ko'pchiligi xalqimiz orasida tarqalib, allaqachon xalq mulkiga aylanib bo'lgan. «Hotami Toyi hikoyatlari», «No'shiravonning hayo bog'ida...», «Ikki vafoliq yor», «Sher va dur-roj», «Ayyubi xalof va o'g'ri», «Bahromning may mastlig'idan...», «Ul qul hikoyatikim, ayog'i toyilib...» kabi hikoyatlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.

O'z hayosi va kamtarligi, ayniqsa, sabrliigi bilan dong taratgan No'shiravonning ibratli hayoti ham yuksak mahorat bilan bayon etiladi. No'shiravon yoshligida bir go'zalning ishqida kuyib-yonadi. Yor ishqida visolga erishish yo'lida ko'p zahmatlar chekadi. Alaloqibat bir kun ma'shuqani gulzorda uchratib, uning yoniga boradi va u bilan suhbat aylab, uni quchmoq istaganda, nogoh nigohi nargis gulga tushadi. Nargis hayo va ibo ko'zi bilan No'shiravonga boqib turganini ko'rgan shahzodaning hushi joyiga kelib, hushyor tortadi. Sumanbar yor esa: «Nega bu ahvolga tushding?» – deb so'raydi. Adabli shahzoda esa: «Shunday bir visol damida menga mone'lik qilgan narsa nargisning shahlo ko'zi bo'ldi», – deya javob beradi.

Ushbu voqeadan Navoiy shunday xulosa yasaydi:

– Hayo ko'zi bilan olijanoblik bu ishda unga kuch bermadi. Uning nargisdek ko'zlari yoshga to'lib, o'rmidan turdi-da, bu ishdan voz kechdi. Oxirida uning bu sof niyatligi, shunday hayochanligining xosiyati uni butun olamga shoh qildi, adolati esa olamni panohiga oldi.

Ayt, ey Navoiy, qancha dilkash bo'lsa ham, lekin adab bilan hayo undan yaxshiroqdir.

*Ayt, Navoiy, nega dilkash durur,
Lek adab birla hayo xush durur.*

«Ayubi xalof va o'g'ri» hikoyati ham insonlarni to'g'rilik, halollikka chorlovchi aziz kalom bo'lib xizmat qiladi. Unda hikoya qilinishicha, bir kuni hurmatli Ayub toat-ibodat qilib, ko'zlaridan yoshlar oqizib, Allohga munojot qilib o'tirganda, uyining ostini teshib, bir o'g'ri chiqib, uning barcha narsalarini qopga joylay boshlaydi. Ayub esa unga e'tibor ham bermay, ibodatini davom ettiradi. Hamma narsani joylab qopi kattarib ketgan o'g'ri teshikdan chiqib keta olmay qiynaladi. Hazrat Ayub buni ko'rib, o'g'riga eshikni ochib beradi. «Sen o'sha teshikka sig'maysan, qiynalmasdan ket», – deydi u. Buni ko'rgan o'g'ri uyat va nadomatdan ibodatli kishining buyuk saxovati oldida tiz cho'kib, to'g'rilik yo'lga kiradi.

«Qul hikoyati»da ham shoh bo'lsa-da, insoniylikni o'zining a'moli deb bilgan, saxiylikda nom chiqargan bir shoh xususida fikr yuritiladi. Unda aytilishicha, shohning bir quli bo'lib, xizmat darajasi bakovullik edi. Bir kuni podshoh bazm uyushtirib, do'stlari davrasida o'tirganda, qul ovqat tashish bilan shug'ullanadi. Banagoh qul podshohning ovqatini olib ketayotib, oyog'i toshga tegib, ovqatni podshohning egniga to'kib yuboradi. Buni ko'rgan odamlar: «Qulga faqat o'lim jazosi loyiq», deyshadi. Shoh esa qulning xafaligini ko'rib, kechiradi va ozod qilib yuboradi. Buning ma'nosini so'ragan vazirga podshoh quyidagicha javob beradi:

– Xijolatning o'zi uni o'ldirib bo'ldi. Hech kim o'lgan o'likni boshqatdan o'ldirmagan, boshiga jazo tig'in tortmagan, – deydi.

Navoiy ushbu hikoyat so'nggida Allohga munojot qiladi:

– Ey xudo, shunday saxiy shohlarning yuz mingi eshiging yo'lagining tufrog'idirlar. Mening gunohim har qancha ko'p bo'lganda ham, shukrki, sendek mening xudoyim bor. Meni ham mag'firat qil.

Ushbu hikoyat «Hayrat ul-abror»ning so'nggisidir. Shu hikoyat bahonasida Navoiy ham o'z muddaolarini bayon etadi. «Xamsa» yozishga madad bergan Yaratganga shukronalar o'qiydi. Dostonning oxirgi so'zlarini bitar ekan, «Agarchi ushbu kitobni kim o'qisa yoki ko'chirib yozsa, duo bilan ruhimni shod qilsa, tangri ishini murod-maqsadiga olib borib, ruhini jannatda shod etsin!» – deydi.

*Kim o'qusa yo qilur ersa savod,
Ruhim agar qilsa duo birla shod.
Tangri ishin kom-u murod aylasun,
Ruhini jannat aro shod aylasun.*

Ha, «Hayrat ul-abror» ko'ngillarni ezguliklarga chorlaydigan, har bir insonni mehr-muhabbat, diyonat, saxovat va ulug' ishqning tuganmas daryosida poklantiradigan asardir.

Дилором САИДОВА,
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
университети катта ўқитувчиси

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ИЖОДИДА КОМИЛ ИНСОН МАСАЛАСИ

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодида комил инсон образи алоҳида ўрин тутди. Баркамол авлод фалсафий тушунчасини шарҳлаш ва англашда шоирнинг мана бу қитъаси ибратлидир:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Қитъанинг ҳаётий сабоғи шундаки, олам уйига таширф буюрган инсоннинг камолотга эришишдек муқаддас мақсади, орзуси бўлиши лозим. Дунёга келиб, мақсадсиз яшаган, инсоний баркамолликка эриша олмаган одам охир-оқибатда олам уйдан ғамнок – афсус-надомат билан чиқади. Шоир фикрича, комилликка интилмасдан ўтиш бамисоли ҳаммомга кириб, нопок чиқиб кетмоқ билан баробардир.

Алишер Навоий асарларида баркамол авлод таълим-тарбиясига тааллуқли фикрлар жуда кўп. Бунда илмга ва олимларга муносабат алоҳида аҳамиятга эга.

*Йигитликда йиғ илмининг махзани,
Қарилликда харж қилғил ани.*

Шоир талқинидаги илм ҳозирги тушунчамиздигидан кўра кенгроқ маънога эга. У фан маъносидан ташқари хунар, касб-кор, ҳаётий тажриба каби маъноларни ҳам англатади. Бир қарашда ёшлик – илмни йиғиш, тўплаш, қариллик эса харж қилиш, сарфлаш мавсумидир. Чуқурроқ ёндашганда, илм шундай хазинаки, у инсонга тўқ-фаровон, бой-бадавлат, бахтли-саодатли умр кечириш ва қариганда муҳтож бўлмаслик, қариллик айёмида хор-зор, қаровсиз қолмасдан, ёшликда орттирилган илм хазинаси эвазига роҳат-фароғатда яшаш имконини беради.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қуллуб» асари комил инсон тарбиясига доир муҳим манбалардан ҳисобланади. Айниқса, асарнинг иккинчи қисмида маънавий баркамолликка оид қатор фазилатлар шарҳланадики, улардан бири – қаноат ёшларимиз учун энг зарурларидандир. Қаноатга шундай ажойиб таъриф берилади: «Қаноат – бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди; у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради; у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир». Дарвоқе, қаноат билан табиатини тоблаган инсон мол-давлат илинжида олис юртларда сарсон-саргардон кезмайди, обрў-эътиборини ерга урмайди, оиласи ва халқининг шаънига доғ туширмайди.

Асарнинг учинчи қисмидаги таърифлар бири-биридан қимматбаҳо маънавий дуру гавҳарлардир. Хусусан, саховат ва ҳиммат тўғрисидаги таърифда кўнгил мулкини забт этувчи қуйидаги мушоҳадалар мавжуд: «*Ҳиммат аҳлининг ихтисоси саховатдир; бу улуг сифат покиза кишиларга хосдир. Одам бир бадан бўлса, ҳиммат унинг жонидир; ҳимматлилардан олам аҳли учун юз минг шараф ва шукуҳ етишади... Ҳимматсиз одам хазина топса ҳам буюкларга тенг бўлмас*».

Улуг шоир бошқа бир асарида нақл қилишича, ҳиммат, саховат ва ҳомийликни касб-корига айлантирган Ҳотамтойдан: «*Ўзингиздек ҳимматли бошқа бир кишини кўрганмисиз?*» – деб сўрайдилар. Ҳотамтой бир куни дашт аҳлига юз туя, сон-саноксиз қўйлар сўйиб, зиёфат берганини, шу орада тоза ҳаво олиш учун даштга чиқиб, ўтинчи чолни учратганини, уни орқалаб олган тиканлари заҳматидан озод бўлиб, Ҳотамтой зиёфатига кириб ором олишга даъват этганини, чол эса рад этиб, биров берган хазинадан кўра ўз қўл кучи билан ишлаб топган бир дирҳам афзаллигини айтиб, «*Сен ҳам Ҳотамтой миннатини эшитгандан кўра ушбу тиканли ўтин заҳматини тортақол*», – дея жавоб берганини эслайди ва шундай хулосани баён этади:

*Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг ҳиммати афзун эди.*

Демак, тамасизлик, қаноат олийҳимматликнинг энг юксак босқичи экан. Алишер Навоий ҳиммат шарҳи учун табиатдан ҳам шундай жуда оддий, аммо ажойиб ва ғаройиб мисоллар топиб, бадиий талқин этадики, унинг маҳоратига қойил қолмай илож йўқ:

*Тухм ерга кириб, чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб, ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқми?
Ипак қуртича ҳимматинг йўқми?*

Тухм, яъни лола уруғи – ёруғ дунёни тарк этиб, ер бағрига кирди, ғайрат-шижоат кўрсатиб томир отди, тупроқни ёриб чиқиб ўсди, лола гули бўлиб очилиб, оламга гўзаллик бағишлади. Қурт ўз жонидан кечиб, ўз вужудини қурбон қилиб, пилла ўради. Шу йўл билан инсоният оламини кийинтиргулик ипак ҳада этди. Арзимас бир уруғ ва жонзот ғайрат ва ҳиммат билан бунёдкорлик кўрсатди. Эй одамзод, сен коинотнинг гултожисан, сенгагина раво кўрилган тафаккур ва амал коинотдаги бошқа бирор жонзоту жонсиз унсурда йўқ. Нахотки оддийгина лола уруғичалик ғайратинг, ипак қуртичалик ҳимматинг бўлмаса, дейди шоир. Бундай нидо ҳар қандай дангаса, инсонлик ғайрати, ғурури, ҳиммати

мудраган ўсмирни маънавий-руҳий уйғоқликка давват этса, ажаб эмас.

Дарвоқе, ҳар бир фуқаро инсонлик ғурури, нодир истеъдоди, ғайрат-шижоати билан меҳнат қилиб, ҳалол ризқ-рўз ундирса, шунинг ўзи олий-ҳимматлик, маънавий баркамолликдир.

Алишер Навоий асарларидаги ақл-заковат дурдоналарини ўзлаштириш ҳам баркамолликка эришишнинг муҳим омилларидан. «Маҳбуб ул-қулуб»даги сатрларнинг кўпчилиги шу қадар ақл-заковат билан йўғрилганки, улар халқ мақоллари даражасида пурмаъно ва машҳур бўлиб кетган. Масалан: «Чин сўз – мўтабар, яхши сўз – мухтасар», «Билмагани сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган ўзига золим», «Оз-оз ўрганиб

доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур». Асардаги чин сўз ва уни айтиш одоби, меъёри ҳақидаги мана бу мисралар ҳам баркамоллик тарбиясида аҳамиятлидир:

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас.*

*Киши чинда сўз деса, зебодурур,
Неча мухтасар бўлса, авлодурур.*

Алишер Навоий ижодининг аксарият қисми баркамол авлод тарбиясига бағишланган, десак, муболаға бўлмайди. Бу асарлар мазмуни ва ғояларини ўқиб ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя эмас. Улар ёшларимизнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзининг амалий ифодасини топмоғи зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами (10 жилдлик). 9-жилд Т., 2011.
2. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Т., 1985.
3. А. Қажумов. Ажойиб кишилар ҳаёти. Т., 1991.
4. Н. Комилов. Тафаккур карвонлари. Т.: Маънавият, 1999.
5. Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. Т.: Ўқитувчи, 1970.
6. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 6-том. «Навоий» романи. Т., 1976.
7. И.Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1969.

O'ZBEKNING O'Z SO'ZLARI

So'z til boyligining asosiy birligidir. So'z – xalq hayotining ko'zgusi, tarixi. So'z – xalq tafakkurining, moddiy-ma'naviy hayotining ifodasi. So'zlar amaliy talab, ehtiyoj natijasida tilda paydo bo'ladi. Til muhit boyligi, uning taraqqiyoti, rivoji esa so'zlar (leksema) miqdori bilan ham o'lchanadi.

Tilning boyishi obyektiv borliqning kishi ongida aks etishi bilan bog'liq. Borliqdagi narsa, voqelik, belgi, harakat-holat kabilarning ongimizda aks etishining ifodasi sifatida so'z yuzaga keladi. So'z xalq ijodining mahsulini bo'lgani uchun shu til egalarining diqqat-e'tiborida bo'ladi. Vaqt o'tishi, davrlar oshishi bilan so'zlar xazinasi to'lib, boyib boraveradi. Besh jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati»da 80 ming atrofida so'z va iboralar izohlangan. Biz quyida T. Malik, E. A'zam, M. Hazratqulov, T. Jo'rayev kabi yozuvchilar asarlarida uchragan, hali lug'atlarda o'z o'rnini topmagan so'zlarni izohlashga harakat qildik.

- Avzum – naf, foyda ko'rmoq
- Alamazon – ko'p, ortiq, ziyoda
- Bo'g'iriy – jahl, asab taranglashuvi holati
- Voyish – tok, uzum novdasi
- Marvartak – tut daraxti
- Parpara – bomdod paytidagi quyosh ko'rinishi
- Pildirak – mayda qadamlar bilan tez pildirab yuruvchi
- Po'rriq – lapashang

- Purcha – «nar» ma'nosida
- Tivicha – bir yoshga to'lar-to'lmas tuqqan uloq
- Tiytanchlamoq – (salbiy ma'no) hadeb qimirlayvermoq, tipirchilamoq
- Chatan – kurash usuli
- Choshlamoq – tashlamoq, solmoq
- Chavra – shox-shabbadan qilingan to'siq, devor
- Qavzanmoq – to'yomoq (otga nisbatan)
- Qorishqul – bo'ri so'zining sinonimi
- G'alvaymoq – shalviramoq
- Chikaldan – ingichka
- Gulpo'pak – uchiga guldand po'pak qilingan (dutor, tanburga qilinadi)

Alisher Navoiy so'zni durga qiyoslagan, ya'ni so'z ham dur kabi qimmatbahodir. Faqat dur toshdan hosil bo'lgan qimmatli buyum bo'lsa, so'z insonning aql-zakovati, yuragi, qalbi orqali hosil bo'lib, insonning ma'naviy-madaniy boyligi hisoblanadi. Xalq qo'llayotgan, maishiy turmushda uchrayotgan, lug'atlarda o'z o'rnini topmagan bu ma'naviy boyliklarni yig'ish, to'plash zarur. Shoir Erkin Vohidov aytganidek, dunyo tilshunoslari e'tirof etgan, soddalikda buyuk, boylikda ummon tilimiz bor. Uning ijodkori esa donishmand xalqimizdir.

Jo'ra MAMATOV,
O'ZR FA Til va adabiyot instituti
katta ilmiy xodimi

MILLIY TARBIYA O'ZAGI

Bugunning dolzarb masalalaridan biri yoshlarning qalbi va ongiga milliy istiqloq g'oyasini singdirish hamda ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Bu pedagoglar zimmasiga ham alohida mas'uliyat yuklaydi. Shu ma'noda har bir o'quvchini Vatanga sodiq farzandlik mas'uliyatini sezib yashashga o'rgatish, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'alarimizga munosib qilib voyaga yetkazish zamonaviy ta'lim tizimining muhim tomonlaridan biridir. Mazkur masala ta'lim muassasalaridagi har bir darsda o'quvchilar ongi va qalbiga milliy istiqloq g'oyalari singdirish, yoshlarni vatanparvar, elini, yurtini sevuvchi, barkamol shaxs qilib kamol toptirish bilan bog'liq, albatta.

Ma'rifatparvar alloma Abdulla Avloniy ham «Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir» deganida shu ma'noda haq edi. Shu bois mustaqillikning ilk yillaridan boshlab Yurtboshimiz tomonidan ta'lim va tarbiya tizimini yanada chuqurlashtirish, uni milliy tarix va milliy mafkura, an'ana va urf-odatlar bilan boyitishga alohida e'tibor berildi. Bu «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» kabi me'yoriy hujjatlarning qabul qilinishi bilan mustahkam huquqiy asosini topdi. Ya'ni ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlashning «milliy tizimi» yaratildi.

Bugungi kun tarbiya nazariyasida «Milliy tarbiya» atamasi tez-tez qo'llanilmoqda. Ammo milliy tarbiyaning mazmuni nimalardan iborat? Bu borada qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy-pedagogik jarayon. Milliy tarbiya – ma'lum bir shaxsning jamiyatda komil inson bo'lib shakllanishi uchun zarur bo'lgan milliy g'urur tuyg'usini o'stiruvchi omil bo'lib, u quyidagicha namoyon bo'ladi:

- milliy qadriyatlar asosida olib boriluvchi, aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyat;
- umuminsoniy tarbiyaning har bir xalqqa xos shakli;
- xalqning ma'naviyatini saqlovchi vosita;
- millat farzandlarini har tomonlama rivojlantirishning an'anaviy manbai.

Milliy tarbiya masalasi keng qamrovli faoliyat bo'lib, biz bunda ko'plab manbalarga tayanamiz. Bunda xalq og'zaki ijodiyoti, mutafakkir allomalarning ma'naviy merosi, milliy qadriyatlarni o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, doston, afsona, ertak, maqol, matallar kabi folklor asarlari bolaning ilk ta'lim bosqichida keng foydalaniladi. Aynan xalq og'zaki ijodi asarlari orqali yosh avlodning tafakkur va dunyoqarashi shakllantiriladi.

O'quvchilar ongiga milliy tarbiyani singdirishda o'zbek xalq dostonlari alohida ahamiyat kasb etadi. Birgina «Alpomish» dostonida milliy ma'naviyatimizning alohida jihatlari yoritib berilgan; mardlik, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi fazilatlar ulug'langan. Bu doston qahramonlari va voqealarning rivoji to'g'risida boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan suhbatlar o'tkazish, ko'rgazmalar tashkil qilish ijobiy

samara beribgina qolmay, ularda tarixga bo'lgan hurmat, milliylikni qadrlash tuyg'ularini ham uyg'otadi. Bu borada ertaklar ham alohida ahamiyatli. Masalan, «Egri bilan To'g'ri» ertagida ezgulik, saxiylik, olijanoblik kabi fazilatlar ulug'lanadi, yolg'onchilik, nomardlik, ayyorlik singari illatlar qoralanadi. Egri yolg'onchiligi, ayyorligi tufayli oxir-oqibat baxtsizlikka duchor bo'ladi. To'g'ri esa halol va rostgo'yli evaziga baxtli bo'ladi. Bu ertak orqali o'sib kelayotgan yosh avlod yuragida ijobiy fazilatlarini uyg'otish bilan birgalikda o'zbekona mehr-oqibat, donolik kabi ko'plab yaxshi xislatlarni kamol toptiradi.

Milliy an'ana va urf-odatlarimiz ham o'quvchida milliy xarakterni shakllantiradi. «Kattalar oldida vazmin bo'lish», «Kichiklarning birinchi salom berishi», «Kamtarlik», «Xush-xulqlik», «Diniy bag'rikenglik», «O'zga millat vakillariga hurmat bilan qarash», «Mehnatsevarlik», «Mehmondo'stlik» kabi fazilatlar qadimdan o'zbek xalqining har bir an'ana va urf-odatlarida o'z ifodasini topgan. Bugungi zamon pedagogikasi shuni talab etmoqdaki, bola jamiyatda erkin shaxs sifatida kamol topishi uchun uni ilmiy va dunyoviy bilimlar bilan qurollantiribgina qolmay, balki boy ma'naviy merosimizga bo'lgan ehtiyojini ham to'la qondirish kerak. Sharq pedagogikasi bu borada ko'plab manbalarga ega. Jumladan, Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoniy» asarlari ana shunday noyob durdona namunalari sanaladi. Bundan ko'rinib turibdiki, bizda ta'lim va tarbiya masalasi ancha avval takomillashgan va u bugungi zamonaviy pedagogika uchun tarixiy asos bo'ladi.

Bola ongiga milliy tarbiyani singdirishda uning yosh xususiyatini hisobga olgan holda qo'shimcha ta'lim va tarbiyani olib borish muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, ta'lim muassasalarida axborot-resurs markazlari doimiy faoliyat yuritadi. Biz umumiy o'rta ta'limning yuqori bosqichlarida bolaning tarbiya jarayonini davom ettirishda axborot-resurs markazlari bilan muntazam aloqa o'rnatib, bolaning kun tartibida buning uchun alohida vaqt ajratishini doimiy nazoratda tutishimiz zarur. Albatta, zamonaviy ta'lim tizimini kompyuter vositalarisiz ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Shunday ekan, bu jarayonni ma'lum bir tizimga solib, dars va undan keyingi faoliyat davomida o'quvchining kompyuter vositalaridan kerakli ma'lumotlarni olishi uchun qulay sharoit yaratib berish va unda o'z bilim saviyasini oshirib borishga ko'maklashuvchi muhitni hosil qilish kerak.

Ta'kidlash lozimki, tarbiya shaxs hayotidagi alohida jarayon bo'lib, u har tomonlama to'g'ri olib borilgandagina samarali natija beradi. Milliy tarbiya tizimining maqsadi jamiyatning, davlatning har bir a'zosi timsolida tarbiyaviy darajani ta'minlashdan iborat. Bundan kutilgan natija kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda milliy tarbiya tizimining tarkib topishida ilg'or g'oyalarning har bir o'quvchi tomonidan ongli ravishda o'zlashtirilishiga erishishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, milliy tarbiya tizimi maktab yoshidagi o'quvchilarni hayotga, ongli o'qish va mehnatga tarbiyalashda jamiyat taraqqiyotiga javob beradigan barkamol shaxs sifatida kamol topishiga poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Darmonoy O'RAYEVA,
filologiya fanlari doktori,
Buxoro davlat universiteti professori

GRAMMATIK BILIMLAR – TOPISHMOQ JUMBOG'U KALITI

Ma'lumki, topishmoqda poetik fikr qat'iy tartibda joylashgan gap bo'laklari vositasida ifoda etiladi. Buning natijasida topishmoq muayyan ohangdorlikka ega bo'ladi va eng muhimi, unda yashiringan narsa yoki hodisa nomini topishga yo'l ochiladi.

Topishmoqlarda gap bo'laklarining qat'iyligi va turg'unligi sabab ularda qo'llangan so'zlarni o'zgartirib bo'lmaydi. Agar o'zgartirilsa, topishmoqning ham mazmuniga, ham ohangdorligiga putur yetkaziladi. Bu haqda M. Saparniyozovanning «O'zbek xalq topishmoqlarida gap bo'laklari» maqolasida ham mulohaza yuritilgan.¹

Agar topishmoq bilan maqolning badiiy sintaksisi o'zaro qiyoslansa, bu jihatdan ularning har biriga xos belgini yorqin anglash mumkin. Masalan, xalq orasida aynan bir hodisa haqida aytilgan qator topishmoq va

maqollar, jumladan, vaqt tushunchasini mazmunan va shaklan yaqinlikda ifodalab kelgan maqol va topishmoqlar mavjud:

Maqol	Topishmoq
Vaqt oltinga topilmas	1. Zarga sotilmas, Zo'rga topilmas. 2. Oltindir, Oltinga sotilmas.

Ushbu maqol va topishmoqlarda vaqt oltinga, boylikka topilmasligi alohida ta'kidlangan. Faqat shu fikr topishmoq bilan maqolda ularning janr tuzilishiga ko'ra ifodalangan. Natijada ular o'rtasida mazmunan yaqinlik borligi kuzatilsa-da, sintaktik qurilishi jihatidan biri ikkinchisidan farq qilayotganligi ko'zga tashlanadi:

Janr turi	Ega	To'ldiruvchi	Kesim	Gap turi
Maqol	Vaqt	Oltinga	topilmas	Sodda gap
Topishmoq	...	Zarga Zo'rga	sotilmas, topilmas	Bog'lovchisiz qo'shma gap
Topishmoq	...	Oltinga	oltindir, sotilmas	Bog'lovchisiz qo'shma gap

Maqolda «oltinga topilmas» narsa – bu vaqt ekanligi aniq aytilgan. Vaqtning qadri ulug'langan ushbu maqol yoyiq sodda gap ko'rinishida qurilgan. Unda fikr qaratilgan bo'lak, ya'ni gapning egasi aniq bo'lib, tinglovchi u orqali nima haqda so'z borayotganligini bilib turadi. Topishmoqda esa ana shu bosh, aktual bo'lak, ya'ni gapning egasi yashirin kelgan. Bunda tinglovchi «zo'rga topilmas» hamda «zar-u oltinga sotilmas» narsa nima ekanligi haqida mantiqiy fikr yuritib, chuqur o'ylab, mushohada qilib, so'z borayotgan narsani, uning yashirin nomini topishi talab etiladi. Shundan ko'rinadiki, topishmoqlarning sintaktik tuzilishi o'ziga xos bo'lib, ularda, odatda, gapning egasi tushirib qoldirilishi yoki yashirin ifodalanishi ayonlashadi. Tinglovchi, asosan, ana shu tushirib qoldirilgan yoki yashiringan aktual bo'lak (ega)ni topsa, topishmoq javobini ham topgan bo'ladi.

Demak, maqol va topishmoqlar orasida mazmunan o'xshashliklar bo'lsa-da, biroq bu ikkala mustaqil janr o'ziga xos poetik sintaksisga egaligi kuzatiladi. Bunda ega guruhi temani, kesim guruhi remani hosil qilgani uchun ham shunday holat yuz beradi.

Biroq topishmoqlarda har doim ham ega yashirin bo'lavermaydi. Ularda kesim yoki qaratqich aniqlovchi yashirin kelishi mumkin. Bu, albatta, topishmoqlarning janr tabiati bilan bog'liq holatdir. Chunki topishmoqlarda yashiringan narsa nima ekanligini o'ylashga da'vat qilinsa – eganing, yashiringan narsa haqida qat'iy hukm aytilsa – kesimning, yashiringan narsa-

hodisaning nomini aniqlash vazifasi yuklatilsa – qaratqich aniqlovchining matndan tushirib qoldirilishi ayonlashadi. Masalan: «*Beso'naqay gavdasi, Juda issiq paltosi*» topishmoqning javobi ayiqligi ma'lum. Shuni inobatga olib, ushbu topishmoqning sintaktik tuzilishini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

(*Ayiqning*) / *Beso'naqay gavdasi,*
(*Uning, ya'ni ayiqning*) / *Juda issiq paltosi.*

Ba'zi topishmoqlarda ham eganing, ham aniqlovchining tushirib qoldirishi kuzatiladi:

Oq harirdan qanoti,
Bog'da o'tar hayoti.
Gulzorda sayr etar,
Kech tushmay uchib ketar.

Kapalak haqidagi ushbu topishmoq xuddi barmoq vaznining yetti hijoli ko'rinishida yaratilgan to'rtlik she'rga o'xshaydi. Undagi misralar a-a, b-b tuzilishida qo'fiyalangan. Faqat unda kapalakning asosiy belgi va xususiyatlari: harir qanoti, gulzorlar uzra parvoz etib yurishi, kech tushmay qo'nimgohiga uchib ketishi eslatilayotganligi unga ishoradir. Shu qaralmishlar, ega haqidagi xabarni bildiruvchi bo'laklar vositasida tinglovchi fikr yuritib, qaratqichning hamda fikr yuritilayotgan obyektning kapalak ekanligini anglaydi:

Kapalakning / *Oq harirdan qanoti,*
Kapalakning / *Bog'da o'tar hayoti.*
Kapalak / *Gulzorda sayr etar,*
Kapalak / *Kech tushmay uchib ketar.*

Jumboqlangan narsaning nomi to'ldiruvchi bo'lib kelgan topishmoqlar ham mavjud. Tabiiyki, bunday topishmoqlarda o'sha to'ldiruvchining tushib qolganligi seziladi:

Qo'l soldim, tutolmadim.

Javobi soya bo'lgan ushbu topishmoqqa tushirib qoldirilgan to'ldiruvchi bo'lak qo'yilsa, u quyidagi ko'rinishda to'liq gapga aylanadi:

Soyaga qo'l soldim, **uni** tutolmadim.²

Topishmoqlarda predikat hamma vaqt ham metaforik tagma'no hosil qilavermaydi. Bunday predikatli qurilmaga asoslangan topishmoqlarda ega, aniqlovchi yoki to'ldiruvchi vazifasini metaforik birliklar hosil qiladi. E'tiborli tomoni shundaki, bunday vaziyatda ularning sintaktik gap qurilishidan zaruriy aktual bo'lakning tushib qolmasligi ham kuzatiladi. Masalan:

Oqqina tovuq xirmon sochar.

Yoki:

Ko'k ko'ylakka qo'l yetmas.

Qor haqidagi birinchi topishmoq hamda osmon haqidagi ikkinchi topishmoq matnida hamma zaruriy bo'laklar to'liq ishtirok etgan. Bunda tinglovchi «*oqqina tovuq*» hamda «*ko'k ko'ylak*» metaforik birliklari ostida yashiringan ega va to'ldiruvchini topsa, jumboqlangan hodisalar nomini topgan hisoblanadi.

Agar topishmoqning sintaktik gap qurilishida ega yoki aniqlovchi bo'lak metaforik birlik bilan ifodalanib kelgan bo'lsa, ko'pincha uning kesimi jumboqlangan hodisaning nomidan iborat bo'ladi. Masalan:

Topishmoq	Undagi bo'laklar savoli	Undagi bo'laklarning sintaktik vazifasi
Oq tovuq, katagi sovuq. (Qor)	Oq tovuq – nima? Katagi sovuq – nima? Yoki: Nima? – oq tovuq. Nimaning katagi sovuq? – oq tovuqning.	Oq tovuq – ega. Katagi sovuq – ega. Yoki: Oq tovuq – ega. Uning – qaratqich aniqlovchi, katagi sovuq – aniqlanmish
Oq tovuq, katagi sovuq – qordir.	Oq tovuq, katagi sovuq – nima? Qordir – nimadir?	Oq tovuq, katagi sovuq – ega. Qordir – kesim.

Topishmoqda jumboqlangan narsaning belgisi qiyoslab ko'chirilgan bo'lsa, qiyosdagi narsa qiyoslanuvchi narsaga nisbatan xatti-harakatlar yordamida tasvirlab ko'rsatiladi. Shuning uchun metaforik topishmoqlarda kesim guruhi alohida e'tiborni tortadi:

Bir palak,

Bir palakda

O'n ikki handalak.

Shu handalakning o'n birini yeb,

Bittasini yeya olmadik.

Yuqoridagi topishmoqda aynan shu oyning nomiga ishora qilinayotganligi kuzatiladi. Unda bir yil palakka, uning tarkibiga kiruvchi o'n ikki oy esa shu palakdan unib chiqqan o'n ikki handalakka o'xshatilmoqda. Shu handalaklardan yeb bo'lmas biri kunduzlari oziq-ovqat iste'mol qilinmaydigan ramazon oyiga ishora qilayotir.

Topishmoqlarda aktual bo'laklar oldin keladi. Faqat ular yashirin ifodalanishi bois ko'zga tashlanib turmaydi. Ammo topishmoqlar poetik sintaksisida inversiyalashgan sintaktik birliklar ham alohida e'tiborni tortadi. Topishmoqlarda deyarli barcha gap bo'laklarning inversiyalashishi kuzatiladi:

1. Ega kesimdan keyin kelib, inversiya hosil qiladi:

Miltillaydi ko'zlari,

Mo'tillaydi yoshlari (147-bet). (Sham)

2. Kesimning egadan oldin kelishi kuzatiladi:

O'xshar sherga yurishi,

Sichqon sevgan yemishi (270-bet). (Mushuk)

3. Aniqlovchining aniqlanmishdan oldin kelishi kuzatiladi:

Ko'k to'ni bor qavat-qavat.

Gohi bo'lar boshi savat (306-bet). (Karam)

4. To'ldiruvchining o'zi bog'lanib kelgan bo'lakdan orqaga tushib qolishi kuzatiladi:

Bir jumbog'im bor boshdan,

Joni bor temir, toshdan.

Zuhra xola, yuguravering,

Usta tosh o'ldi ochdan (116-bet). (Tegirmon)

5. Holning kesimdan keyin qo'llanishi ko'zga tashlanadi:

Yuradi ko'cha-ko'yda,

Doim yashaydi uyda.

Olachipor to'ni bor,

Ko'p foydali jonivor (271-bet). (Mushuk)

Ayrim topishmoqlarda jumboqlangan narsaning nomiga olmoshlar vositasida ishora qilinadi:

To'rtta uning oyog'i,

Temir mixli tuyog'i.

Manzilga yetishtirar,

Toshdan o'tkir tuyog'i (268-bet).

Yoki:

Kalta oyoq, uzun dum,

Bo'yni yo'g'on kallaxum.

Bunga makon to'qay, qum,

Afti xunuk, juda shum (269-bet).

Birinchi topishmoqda «uning» aniqlovchisi otga, ikkinchi topishmoqda «bunga» to'ldiruvchisi arslonga ishora qilib, jumboqlanayotgan hayvon nomini ta'kidlash orqali ishorani kuchaytirishga xizmat qilgan.

Xullas, topishmoqlar poetik sintaksisida aktual tuzilish sathidagi asosiy bo'lak yashirin keltirilishi bu janrga xos muhim belgilardan biridir. Shu tariqa topishmoqlarning ko'pincha to'liqsiz gap ko'rinishida shakllanishi, o'sha yashirin bo'lak uning javobi bo'lishi ayonlashadi. Hatto ayrim topishmoqlarda yashirin kelgan bo'lak aniqlanib, o'miga qo'yilsa, u maqolga aylanishi ham kuzatiladi.

¹ M.Saparniyozova. O'zbek xalq topishmoqlarida gap bo'laklari tartibi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2005, 3-son, 129–131-betlar.

² Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi. Ko'p tomlik. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi Z. Husainova. T.: G.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. 26-bet. (Keyingi misollar ham shu manbadan olingan bo'lib, sahifasi qavs ichida ko'rsatilgan).

Gulnora MADYAROVA,
Chirchiq olimpiya zaxiralari kollejining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ALVIDO... BOLALIK

adabiyot darslarida «keys» texnologiyasi

Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalar, xususan, «Keys stadi» texnologiyasini qo'llash yaxshi samara beradi.

«Keys stadi» – muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va aniq vaziyatlar metodi bo'lib (*case* – ingliz tilidan olingan bo'lib to'plam, aniq vaziyat, *study* – o'rganish degan ma'noni anglatadi), hayotdan olingan odatiy vaziyatlarni tashkillashtirish yoki sun'iy yaratilgan vaziyatlarga asoslanadi va ta'lim oluvchilarni muammoni ifodalashga, maqsadga muvofiq yechim izlashga yo'naltiradi.

Keys stadi muayyan maqsadli bilim olish vositasi sifatida ishlab chiqilishi lozim. Ushbu maqsadlar keng ko'lamlil bo'lib, axborot, ma'lumot yoki tafsilot bilan ta'minlanishni nazarda tutadi. Keys o'quv materialini o'zlashtirish uchun ko'maklashuvchi axborotlarni o'z ichiga oladi. Qo'shimcha axborotlar audio, video va o'quv-uslubiy materiallardan iborat bo'lishi mumkin.

Keys stadi metodi 5 qismdan iborat:

I. Pedagog annotatsiyasi.

II. Keys.

III. Talabalarga uslubiy ko'rsatmalar.

IV. Keysologning (o'qituvchining) javob varianti.

V. O'qitishning keys texnologiyasi.

Kasb-hunar kollejarida adabiyot fanini o'qitish jarayonida keys texnologiyasini quyidagicha qo'llash mumkin:

I. Pedagog annotatsiyasi

Mavzu: Tohir Malikning «Alvido... bolalik» asari.

Berilgan keysning maqsadi:

– o'quvchilarni asar mavzusi va g'oyasini aniqlashga, asar qahramonlari faoliyatini tahlil qilish va xatti-harakatlariga baho berishga o'rgatish;

– alamzadalik, shafqatsizlik, nafrat kabi tuyg'ularning jinoyat yo'lga yetaklashi haqidagi xulosaga kelishlariga yordam berish;

– asarni tahlil qilish va mustaqil fikrlashga o'rgatish.

Kutilayotgan natijalar:

– o'quvchilar asar mavzusi va g'oyasini aniqlaydi;

– inson taqdirida mehr-muhabbat tuyg'usining naqadar muhim ekanligini anglaydi;

– alamzadalik, nafrat va shafqatsizlik kabi illatlar yoshlarni jinoyat yo'lga yetaklovchi omillardan biri ekanligini tushunib yetadi;

– o'rganilayotgan mavzu bo'yicha malaka va ko'nikmalarga ega bo'ladi;

– «Hech kim jinoyatchi bo'lib tug'ilmaydi», – degan xulosaga keladi;

– muammoni aniqlab, uning yechimini topadi;

– mustaqil tarzda qaror qabul qilish malakasini egallaydi.

Keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'quvchilar:

– Tohir Malik ijodi bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'lishi;

– asar mavzusi va g'oyasini aniqlay olishi;

– asar qahramonlari xarakterini tahlil qilishi, ularning asardagi o'rnini belgilay olishi;

– inson va uning jamiyatdagi o'rnini haqida nazariy bilimga ega bo'lishi kerak.

O'quvchi amalga oshirishi kerak bo'lgan vazifalar:

– mavzuni mustaqil o'rganadi;

– muammolarni aniqlaydi;

– mavzuga oid ma'lumotlar ustida mustaqil ishlaydi;

– ma'lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi;

– ma'lumotlarni tanqidiy nuqtayi nazardan o'rganib chiqib, mustaqil qaror qabul qiladi;

– o'z nuqtayi nazariga ko'ra yakuniy xulosa chiqaradi.

Keysda ishlatilgan ma'lumotlar manbayi:

Tohir Malikning «Alvido... bolalik» asari.

Keys tipologik xususiyatlariga ko'ra syujetli hisoblanadi. Muammoli vaziyat badiiy asardan olingan. Keysning obyektini jinoyat yo'lga kirib qolgan o'smirlar hisoblanadi. Material hikoya usulida taqdim etilgan. U topshiriqli, o'rta hajmdagi keys-texnologiya hisoblanadi.

Didaktik maqsadlarga ko'ra trening keys hisoblanib, o'tilgan mavzu bo'yicha malaka va ko'nikmalar

orttirishga mo'ljallangan, shuningdek, bu keys asarni tahlil qilish orqali hayotiy muammolarni tahlil qilish hamda yechimini topishga qaratilgan. Keys – egallangan bilim va ko'nikmalarni hayotda qo'llashga yo'naltirilgan.

II. Keys

«Alvido... bolalik»

«Qamariddin: «Baribir qamalib ketaman», – deb to'g'ri aytgan edi. Garchi kechagi voqeadan qutulib qolish chorasini ko'rib qo'ygan bo'lsa ham ertagi yo keyingi oyda yuz berajak voqeada qo'lga tushishiga amin edi. Qadimgi yunonlar odamni hayot ummonidagi qayiqqa, taqdirni esa shu qayiq yelkanlariga urilib turuvchi shamolga qiyos etgan ekanlar. Qamariddinning kemasi adog'i ufqqa tutash bepoyon dengizga emas, balki atrofi qoyalar bilan o'ralgan ko'rfazda ekanini biladi. U o'zi istagan kengliklarga chiqib ketolmaydi.

Yo'q, agar astoydil istasa, chiqib ketishi ham mumkin, lekin bunga o'zida ishonch yo'q. O'zini o'zi shu ko'rfazga moslagan, taqdir shamoli esib qoyalarga urilishi tayin ekanligiga o'zini ishontirgan. Ayni chog'da odamlarga ishonmay qo'ygan. Ayniqsa, kayf qilganida odamlar uning ko'ziga yomon bo'lib ko'rinarardi. «Eh, siz, to'yganlar!..» – deb g'ijinaverardi.

Qamariddin otasi kimligini haligacha bilmaydi. Onasini 3-sinfga borganida ilk bor ko'rgan. Bor gapni keyinroq buvisi aytgan: «Tug'ilganingni bilib xursand bo'ldim. Onang chiqadigan kuni guldasta ko'tarib borsam, bir o'zi kelyapti. Maqsadini tushundim. U yosh edi. Umrini badnom qilgisi kelmagan».

Qamariddin tug'ruqxonada ko'z ochib, bolalar uyida tetapoya bo'ldi, shu yerda esini tanidi. Ota-ona mehri, kindik qoni to'kilgan joy degan tushunchalar unga begona edi».

III. O'quvchilarga uslubiy ko'rsatmalar

1. O'quvchilarga yo'riqnoma

Ish bosqichlari	Maslahatlar va tavsiyanomalar
1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish	Avvalo, keys bilan tanishish va unda berilgan axborotni diqqat bilan o'qib chiqish lozim. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmaslik kerak.
2. Berilgan vaziyat bilan tanishish	Ma'lumotlarni yana bir bor diqqat bilan o'qib chiqib, muhim bo'lgan satrlarni belgilab, bir xatboshidan ikkinchi xatboshiga o'tishdan oldin uni ikki-uch marta o'qiladi. Keysdagi muhim fikrlarning tagiga qalam bilan chiziladi. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga e'tibor qaratish lozim. Ushbu vaziyatdan hozirgi paytda yoshlarni jinoyat yo'lga olib kiruvchi omillarni topib, berilgan dalillarni aytib o'tish kerak.
3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy va kichik muammolarga e'tibor qaratiladi. Asosiy muammo: yoshlarning jinoyat yo'lga kirib qolishi va uning sabablarini topish.
4. Muammoli vaziyatni yechish usuli va vositalarini tanlash hamda asoslash	Ushbu muammoning oldini olish harakatlarini izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan «Muammoli vaziyat» jadvali to'ldiriladi. Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlar ko'rib chiqilib, muqobil vaziyatni yaratish lozim. Muammoning aniq yechimi topiladi. Jadvalni to'ldirib, keys bilan ishlash natijalari yozma shaklda ilova qilinadi.

2. «Muammoli vaziyat» jadvali

Muammolar	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

3. Keys bilan ishlash jarayonini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

O'quvchilar ro'yxati	Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot obyekti aniqlanganligiga ko'ra (eng yuqori – 1,5 ball)	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari aniqlanishiga ko'ra (eng yuqori – 1,0 ball)	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniqlanishiga ko'ra (eng yuqori – 2,5 ball)	Jami (eng yuqori – 5 ball)

4,6 – 5,0 ball – a'lo

4,5 – 3,6 ball – yaxshi

3,5 – 2,6 ball – qoniqarli

2,5 – 0 ball – qoniqarsiz

IV. Keysologning javob varianti

Muammo: inson taqdirida hal qiluvchi rol o'ynaydigan oilaning muqaddasligi, uning hayotiga, kelajagiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va hayotining izdan chiqishiga sabab bo'luvchi jiddiy xatarlar: nikohsiz farzand, farzandini tashlab ketish, bola tarbiyasiga e'tiborsizlik, oiladagi salbiy muhit, nafrat, shafqatsizlik, mehrsizlik, o'smirlarning jinoyat yo'lga kirib ketishi kabi illatlarning oldini olish choralarini bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Vazifalar:

- berilgan vaziyat bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar va videoroliklar bilan tanishib chiqish;

- berilgan muammoli vaziyat bilan tanishib chiqish va tahlil qilish;
- vaziyatdagi muammolarni aniqlash;
- muammoli vaziyatdagi tushuncha va tayanch iboralar ustida ishlash;
- muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlash;
- muammoli vaziyat jadvalini to'ldirish va tavsiyalar ishlab chiqish;
- muammoli vaziyat bo'yicha xulosani shakllantirish.

«Muammoli vaziyat» tahlili natijalari va tavsiyalar

Muammoli vaziyat turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
<ul style="list-style-type: none"> – nikohsiz farzand; – farzandini bolalar uyiga tashlab ketish; – orzu-umidlarning poymol bo'lishi; – shafqatsizlik; – ma'naviy axloqsizlik; – e'tiborsizlik; – loqaydlik; – ertangi kunga ishonchsizlik; – to'g'ri yo'lni topa olmaslik; – odamlarga bo'lgan nafrat. 	<ul style="list-style-type: none"> – yoshlarning mustaqil hayotga tayyor emasligi; – oiladagi nosog'lom muhit; – yoshlarning o'z kelajagiga yengil-yelpi qarashi; – muhabbat, turmush qurish haqida noto'g'ri tushunchaga ega ekanligi; – o'z xatti-harakatlariga to'g'ri baho bera olmaslik; – yoshi kattalar bilan maslahatlashmaslik; – dunyoga keltirgan farzandining kelajagi uchun mas'ul ekanligini tushunmaslik. 	<ul style="list-style-type: none"> – yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash bo'yicha tarbiyaviy ishlarni olib borish; – muhabbat, oilaga nisbatan burch, sadoqat kabi tushunchalarni yoshlar ongiga singdirish; – o'z xatti-harakatlariga to'g'ri baho berish va javobgarlik, mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirish; – mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatish; – oilada sog'lom muhitni yaratish; – qiyinchiliklarni yengishga qodir, irodali qilib tarbiyalash; – yoshlarni ko'proq ilm olishga jalb qilish; – ota-onalarning shaxsiy namunasi; – yoshlar ongiga milliy qadriyatlar – or-nomus, hayo kabi fazilatlarini singdirib borish.

Muammoli vaziyatni yechish yo'llari: yoshlarni ota-onaga hurmat, oilaga sadoqat, mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash; ularda ona Vatanga, kindik qoni to'kilgan va tug'ilib o'sgan joyga muhabbat, insoniylik, burch, mas'uliyat kabi his-tuyg'ularni shakllantirish;

oila – muqaddas, farzand – buyuk ne'mat ekanligini yoshlar ongiga singdirish; yoshlarni hayotga tayyorlash bo'yicha ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish, shaxsiy namuna ko'rsatish.

V. Muammoli vaziyatlarni hal etish bo'yicha amaliy mashg'ulotda o'qitish texnologiyasi

1. Ta'lim texnologiyasining modeli

2 soat	Ta'lim oluvchilar soni 30 kishidan oshmasligi lozim
Mavzu	Tohir Malikning «Alvido... bolalik» asari
Amaliy mashg'ulot rejasi	Keys mazmuniga kirish O'quvchilar bilimni boyitish maqsadida «Blits – so'rov» o'tkazish Muammoni va uni yechish vazifalarini aniq ifoda etish «Keys stadi»ni guruhlarda yechish Natijalar taqdimoti va muhokamasini o'tkazish Yakuniy xulosa chiqarish Erishilgan o'quv natijalariga ko'ra talabalar faoliyatini baholash
Mashg'ulotning maqsadi: Tohir Malikning «Alvido... bolalik» asari g'oyasini aniqlash, asar qahramonlari faoliyatini tahlil qilish va xatti-harakatlariga baho berish orqali o'quvchilarni keysda berilgan muammoli vaziyatlarni aniqlash va yechimini topishga o'rgatish.	

Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyati natijalari
<ul style="list-style-type: none"> – keys mazmunini mustaqil o'rganish uchun asos yaratadi; – «Yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning ko'payishi va ularning yechimi» muammosiga oid vaziyat bilan tanishtiradi; – muammoni ajratib olishga o'rgatadi, taqqoslashga, tahlil qilishga, umumlashtirishga ko'mak beradi; – muammoni hal etish bo'yicha aniq harakatlar ketma-ketligini tushuntirib beradi; – muammoli vazifalarni yechishga shart-sharoit yaratadi; – mantiqiy xulosa chiqarishga ko'mak beradi. 	<ul style="list-style-type: none"> – keys mazmuni bilan oldindan tanishib chiqib, yozma tayyorgarlik ko'radi; – «Yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning ko'payishi va ularning yechimi» muammosini yechish bo'yicha aniq vaziyatlarning ketma-ketligini aniqlaydi; – muammoli vazifalarni yechishda nazariy bilimlarini qo'llaydi; – muammoni aniqlab, uni hal qilishda yechim topadi; – yakuniy mantiqiy xulosalar chiqaradi.
O'qitish usullari	«Keys stadi», «Blits – so'rov», «Muammoli vaziyat» uslubi, «Bahs-munozara»
O'qitish vositalari	Markerlar, qog'ozlar, doska, bo'r
O'qitish shakllari	Jamoaviy va guruhlarda ishlash
O'qitish shart-sharoiti	Gruhlarda ishlashga mo'ljallangan ona tili va adabiyot fani o'quv xonasi
Monitoring va baholash	Blits – so'rov, muammolar yechimi, savol-javob, taqdimot

2. Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	O'quvchi
Tayyorlov bosqichi.	Mavzuni, vaziyat mazmunini aniqlaydi, informatsion ta'minotga tayyorgarlik ko'radi, «keys stadi»ni rasmiylashtiradi, keysdagi axborotlarni ko'paytirish muammosini hal qiladi. Mustaqil ravishda tayyorgarlik ko'rishni, tavsiya etilgan adabiyotlarni o'qib o'rganishni tavsiya etadi.	Tinglaydi.
I. Mavzuga kirish (10 daqiqa).	1.1. O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsadi, vazifalari va o'quv faoliyati natijalarini aytadi, dolzarbligi va ahamiyatiga to'xtalib o'tadi.	Tinglaydi.
	1.2. Mavzu bo'yicha ta'lim oluvchilar bilimlarini oshirish maqsadida blits – so'rov o'tkazadi (1-ilova).	Savollarga javob beradi.
	1.3. «Keys stadi» vazifasi, amaliy mashg'ulotning ish tartibi va natijalarni baholash mezonlari bilan tanishtiradi. Keys mazmuni bilan yanada yaqinroq tanishib chiqishlari uchun talabalarga materiallarni tarqatadi.	Tanishadi.
II. Asosiy bosqich (60 daqiqa).	2.1. Keysda bor bo'lgan materiallarni muhokama qilishni tashkillashtiradi, diqqatni keys bilan ishlash qoidalariga, muammoni yechish algoritmgiga va vazifani aniqlashtirishga qaratadi.	Muhokama qiladi.
	2.2. Mustaqil ravishda uyda o'qib kelingan vaziyat tahlilini o'tkazishni taklif qiladi.	Vaziyatni mustaqil ravishda tahlil qiladi.
	2.3. Talabalarni 3 ta kichik guruhlariga ajratadi. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlarni «muammoli vaziyat» uslubidan foydalangan holda tarqatadi (2-ilova).	Gruhlarga ajraladi, yozib oladilar, topshiriqlar ustida ishlaydilar.

	2.4. Kichik guruhlarda keys bilan yakka tartibda bajarilgan ishlar natijalarini muhokama qilishni tashkillashtiradi. Guruhlarga topshiriqlarni bajarish uchun yordam beradi, qo'shimcha ma'lumotlardan foydalanishga imkon yaratadi. Diqqatlarini kutiladigan natijaga jalb qiladi.	Faol qatnashadi.
	2.5. Har bir guruh o'ziga berilgan topshiriqlarni vatmanqog'ozlarga tushirib, taqdimotini o'tkazishda yordam beradi, bilimlarini umumlashtiradi, xulosalarga alohida e'tibor qaratadi. Topshiriqlarning qay darajada to'g'ri bajarilganligini aniqlaydi.	Jamoa bo'lib bajarilgan ishning taqdimotini o'tkazadi, bahs-munozara yuritadi, qo'shimchalar qiladi, mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar chiqaradi.
	2.6. Talabalarning taqdimotda ko'rsatilgan fikrlarini umumlashtiradi.	Tinglaydi.
III-bosqich. Yakuniy bosqich (10 daqiqa).	3.1. Ish yakunlarini chiqaradi. Bugungi mavzu dolzarb ekanligiga to'xtalib o'tadi. Faol talabalarni baholash mezonlari orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi, aniqlaydi.
	3.2. Tavsiya etilgan muammo yechimlariga izoh beradi. Yana bir bor «Keys stadi»ning ahamiyatiga atroflicha to'xtalib o'tadi.	Tinglaydi.

1-ilova.

Blits – so'rov

Savol

1. «Alvido... bolalik» asarining muallifi kim?
2. Tohir Malikning ushbu asarida qanday mavzu yoritilgan?
3. Jinoyatchilik deganda nimani tushunasiz?
4. O'z farzandini tashlab ketish jinoyatmi?
5. Qamariddin o'z farzandini tashlab ketgan ota-onalarni qanday jazoga hukm qildi?
6. Asar qahramonlari kimlar?
7. Ularni nima birlashtiradi?
8. Qamariddinga munosabatingiz:
  - hurmat qilasiz;
  - achinasiz;
  - havas qilasiz;
  - shunday himoyachingiz bo'lishini xohlaysiz;
  - nafratlanasiz.
9. Oilada tarbiyalangan hamda a'lo baholarga o'qiydigan yoshlar jinoyat yo'lga kirishi mumkinmi?
10. Agar siz yozuvchi bo'lganingizda asarni qanday yakunlagan bo'lar edingiz?

2-ilova

Guruhlarda ishlash uchun ekspert varaqlari

1-guruhga topshiriq. Asror nima uchun «Baxtli bolalik» mavzusida insho yoza olmaganligining sababini tushuntiring va «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring.

Muammoli vaziyat turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

2-guruhga topshiriq. Bolalar uyida ota-onalari haqida turli-tuman afsonalar to'qilar edi. Ularning yolg'onligini hamma bilardi, ammo nima uchundir buni hech kim aytmas edi. Sababini tushuntiring va «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring.

Muammoli vaziyat turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

3-guruhga topshiriq. Qamariddin bolalar uyida ota-onasini kutib yashadi, hatto kim farzand qilib olarkan, deb umid qildi. Nega shuncha payt orziqib kutgan onasi kelganida uning bag'riga otilmadi? Sababini tushuntiring va «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring.

Muammoli vaziyat turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

Xullas, adabiyot darslarida ma'lum bir mavzuni «Keys stadi» texnologiyasi asosida (muammoli vaziyat aniqlanib, uning kelib chiqish sabablarini bilish va undan chiqib ketish) o'rganish – o'quvchilarning mustaqil fikrlash doirasini kengaytirib, muammolarga tez, oson va aniq yechim topa olish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

PEDAGOGIK KOMPETENSIYADAGI YANGI TALAB

Bugungi kunda o'qituvchining kasbiy kompetentligi uning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalana olish mahoratiga ham bevosita bog'liq. Zero, o'qitishning zamonaviy metodikasi ta'limining har bir bosqichiga singib borayotgan bir davrda muallimning an'anaviy uslublarga tayanib qolishi ham katta yo'qotish hisoblanadi.

Mazkur maqolada chet tili, aniqrog'i, nemis tili o'qituvchisining kasbiy faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tajribasi tahlil qilinadi.

Chet tillarni axborot-kommunikatsion texnologiyalar yordamida o'qitishda quyidagi bir qator didaktik vazifalar hal qilinishi kerak:

- chet tilida o'qish, yozish, so'zlashish, eshitish ko'nikma va malakalarini shakllantirish va takomillashtirish;
- aktiv va passiv lug'atlarni kengaytirish;
- madaniyatshunoslikka oid bilimlarni egallash;
- muomala (munosabat) madaniyatini shakllantirish;
- global tafakkur unsurlarini shakllantirish;
- bilish faoliyatiga oid turg'un motivatsiyani shakllantirish;

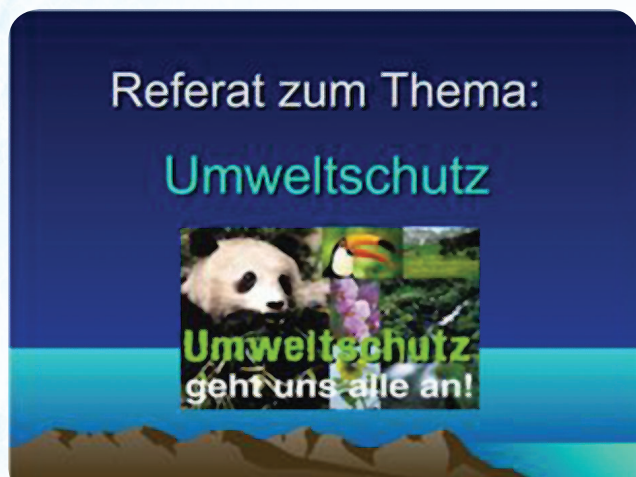
• amaldagi muomala qilish maqsadlari uchun chet tilidan foydalanish ehtiyojlari;

- guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun chet tili o'qituvchisi, odatda, quyidagi kompyuterli dasturlardan foydalanishi mumkin: Microsoft Word, Microsoft Internet Explorer, Microsoft Power Point, Windows Movie Maker va boshqalar.

Misol tariqasida **Microsoft Power Point** dasturidan foydalanishning afzallik tomonlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Chet tili darolarida multimediali taqdimotlardan foydalanish o'sha tilga mansub madaniyatning barcha aspektlarini, ya'ni nutqiy faoliyatning barcha turlari – o'qish, so'zlashish, eshitish, yozishni egallashga xizmat qiladi.

Taqdimot ustida ishlashda bilimni orttiruvchi aspekt motivatsiyani yaratishga ko'maklashadi. Taqdimotni tayyorlashda zarur bo'lgan materialni tanlab olish uchun o'quvchi va talabalar lingvomamlakatshunoslik, qo'musiy ma'lumotnomalar va lug'atlar bilan ishlashlari kerak bo'ladi. Natijada, o'quvchi va talabalarda leksik, grammatik, talaffuzga oid ko'nikmalar shakllanib boradi.

Taqdimot o'z ichiga rivojlantiruvchi va tarbiyaviy jihatlarni ham oladi. Taqdimot ustida ishlashda o'quvchi va talabalarda xayol, tasavvur, ijodiy tafakkur, mustaqil ishlash va boshqa shaxsiy sifatlar rivojlanib boradi. Shuningdek, taqdimotni himoya qilishda o'quvchi va talabalar bir-birlari bilan muloqot qilish, guruhdagi boshqa a'zolarining mehnatini e'zozlashga o'rganishadi. Ularda o'zgarlar fikriga hurmat bilan munosabatda bo'lish tarbiyalanadi.

Bundan tashqari, multimediali taqdimotlarning leksik, grammatik, mamlakatshunoslikka oid materiallarni mustahkamlashda qo'llanilishi monologik va dialogik mulohaza qilish, nutqqa o'rgatish uchun tayanch vazifasini o'taydi. Ushbu taqdimotlarning qo'llanilishi materialni yaxshiroq o'zlashtirishga olib keladi, chunki taqdimotlarda animatsiyadan foydalaniladi, slaydlarda rang berish, shriftlarni o'zgartirish, rasmlar va jadvalarni qo'shish talaba va o'quvchilar qiziqishini orttiradi.

So'nggi yillardagi tajribalardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, nemis tili darolarida Microsoft Power Point dasturidan foydalanish o'quvchi va talabalarda ularni mustaqil yaratishga intilishini kuchaytirmoqda. Ilgari uyga vazifa referat yoki mamlakatshunoslikka oid mavzu bo'yicha xabar tayyorlab kelish ko'rinishida berilar edi. Endi esa taqdimot yaratish kabi samarali usuldan foydalanib, uni uyga vazifa sifatida ham berish imkoniyatiga ega bo'ldik. Ayniqsa, o'quvchi va talabalar mustaqil ravishda elektron taqdimotni tayyorlab kelish vazifasini katta qiziqish bilan bajarishmoqda. Buning uchun o'quvchi va talabalarga mavzu berilib, 7–10 slayd atrofida taqdimot tuzib kelish, bu slaydlarga oid tegishli izohlarni ham qo'shish topshirig'i beriladi.

Taqdimotni tayyorlashda talabalar berilgan mavzuga oid voqea-hodisalarni, dalillarni tanlab olishadi. Ularni muhokama qilish jarayonida dolzarb muammolar aniqlanadi. Bunda talabalar o'z fikr-mulohazalarini ana shu asosiy muammoga qaratishadi. Odatda, talabalar tomonidan tayyorlangan ma'ruza va referatlar chet tili darolarida o'qib eshittirilmaydi, chunki vaqt yetishmaydi. Shuning uchun ana shu ma'ruza yoki referat bo'yicha qisqacha taqdimot tayyorlansa, uy vazifasini tekshirish jarayonida ular taqdim etilsa, ham vaqt kamroq ketadi, ham talabalarga ball to'plashga imkon beriladi.

Matn, grafika, tovush va animatsion rasmlar ko'rinishidagi axborot chet tilidagi kommunikativ

faoliyatni egallashda bilim, ko'nikma va malakalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga ko'maklashadi, o'quvchi va talabalarda fanni o'rganishga qiziqishlarini rag'batlantiradi, ularga hissiy ta'sir ko'rsatib, nutqiy va fikriy faoliyatlarini tezlashtiradi. Taqdimotga kiritilgan musiqaviy, animatsion bezaklar, fotosuratlar, rasmlar mavzuni o'zlashtirishga yordam beradi.

O'rganilayotgan til mamlakati madaniyati bilan tanishish chet tiliga o'qitishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Chet tilini o'qitish maqsadlari ro'yxatiga Davlat ta'lim standartida o'quvchilarda chet tiliga, bu tilda so'zlashuvchi xalq madaniyatiga ijobiy munosabatni tarbiyalash ham nazarda tutilgan. Bu talabni bajarishda Internet yordam beradi. Internet dunyodagi eng katta, doimiy yangilanib va to'ldirib turiladigan axborot resursidir. U o'qitish motivatsiyasini va bilishga oid faollikni yuksaltirishga xizmat qiladi, tadqiqot ishlari ko'nikmalarini va axborot bilan ishlash malakalarini shakllantiradi.

Tabiiyki, chet tiliga o'qitishning asosiy maqsadi – kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdan iborat. Buning uchun Internet yordamida quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

1. Tarmoq materiallarini dars mazmuniga kiritish (ularni o'qitish dasturiga integratsiyalashtirish).

2. Loyiha ustida ishlash doirasida o'quvchi va talabalarni axborotni mustaqil ravishda izlab topishga o'rgatish.

3. Jonli muomala va muloqot vositasida chet tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyani yuksaltirish va ehtiyojni yaratish.

4. Tarmoqdagi turli murakkablik darajasidagi materiallardan bevosita foydalangan holda talaba va o'quvchilarda o'qish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish.

5. Internet tarmog'idagi autentik tovushli matnlar asosida eshitish (audiovanie) ko'nikma va malakasini shakllantirish.

6. O'qituvchi yoki o'quvchi tomonidan taqdim etilgan tarmoq materiallarini muammoli muhokama qilish asosida monologik yoki dialogik mulohaza qilish ko'nikmasini takomillashtirish.

7. Yozma nutq ko'nikmasini takomillashtirish.

8. O'rganilayotgan til mamlakatining ijtimoiy va siyosiy tuzilishini aks ettiruvchi autentik matnlardan foydalangan holda lug'aviy zaxirani zamonaviy chet tili leksikasi bilan to'ldirib borish.

9. O'rganilayotgan til xalqining nutqiy etiketi, madaniyati, an'analarini o'z ichiga olgan madaniyatshunoslikka oid bilimlarni shakllantirish.

Hozirgi kunda chet tilini o'rganish uchun zarur bo'lgan axborot, elektron darsliklar, mavzuiy matnlar

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н.В.Нестерова. «Информационные технологии в обучении английскому языку» // «Иностранные языки в школе». №38, 2005. С. 102–104.
2. В.А.Ефременко. Применение информационных технологий на уроках иностранного языка // «Иностранные языки в школе», №8, 2007. С.18.
3. www.ict.edu.ru/vconf/files/ Е. А. Быкова. «Использование икт на уроке немецкого языка – залог успеха».

va mashqlardan iborat ma'lumotlar bazasini o'z ichiga olgan ko'plab multimediali mahsulotlar, Internet-sahifalar mavjud.

Chet tili darsidagi tegishli mavzu ustida ishlashda Internet materiallaridan foydalanish qiziqarli bo'lib, bunda o'qituvchi o'rganilayotgan muammo bo'yicha axborotni tarmoqdan izlab topishi yoki o'quvchi-talabalariga bunday ma'lumotlarni topish vazifasini berishi mumkin. Auditoriyadagi guruhni mikroguruhlarga ajratib, har bir mikroguruhga tegishli muammo, muhokama uchun mavzu berib, materialni qayerdan topish kerakligini aytish mumkin. Natijada o'quvchi va talabalar tomonidan mamlakatshunoslik bo'yicha mavzular ustida ishlash, taqdimotlar, videoroliklar, test topshiriqlarini tayyorlash uchun berilgan topshiriqlarni bajarish osonlashadi.

Nemis tilini o'qitish jarayonida o'qituvchilarga quyidagi axborot resurslaridan foydalanish tavsiya etiladi:

1. <http://www.slowgerman.com> – turli mavzularga oid autentik matnlarni taqdim etuvchi sayt.

2. <http://friends-forum.com> – bolalar uchun qo'shiqlar va she'rlarni topish mumkin bo'lgan sayt.

3. <http://www.dw-world.de> saytida Germaniya bo'ylab virtual sayohat qilish, YUNESKO ro'yxatiga kirgan yodgorliklarni ko'rish mumkin. «Nemis to'lqini»dagi bepul kurslar nemis tili bo'yicha bilimlarni yaxshilashga yordam beradi.

Bularning barchasi nemis tili darslarini qiziqarli, samarali qilish, nemis tilida so'zlashuvchi mamlakatlar madaniyatini yaxshiroq tushunish, o'quvchi va talabalarni nemis tilini o'rganishga ko'proq e'tibor berishlariga undaydigan vositalardir.

Xulosa tariqasida shuni aytish joizki, o'qitishning multimediali vositalarini qo'llash chet tillarini o'qitish jarayonida qulay shart-sharoitlarni yaratib, bu jarayondagi motivatsiyani yuksaltirishga yordam beradi.

«XAZINALAR OROLI»GA SAYOHAT

Darsni zerikib tinglayotgan o'quvchi mavzuni yaxshi eslab qololmaydi. Darsni jonli o'tish uchun turli xil didaktik o'yinlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Mashg'ulot jarayonida mavzuga mos musiqadan o'rinni foydalanish ham o'ziga xos ta'sirga ega bo'ladi. Masalan, ingliz tili darolarida «Animals» mavzusini o'rganishda o'quvchilar musiqa tinglab, hayvonlar nomini topishi, qo'shiq so'zlariga monand jismoniy harakatlarni bajarishi ulardagi faollikni oshirishga xizmat qiladi.

Walking In The Jungle

Imo-ishoralar: **Frog** – Put your hands by the sides of your neck and mimic the way a frog's neck expands when it breathes.

Monkey – Scratch under your arms with both hands and make a monkey face.

Toucan – Mimic a toucan's beak by placing both hands in front of your mouth.

Tiger – Cover your face with both clawed hands, then move the clawed hands sideways and outward, as if drawing stripes on your face.

♪ *Let's take a walk in the jungle.*

Walking in the jungle. Walking in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

Walking in the jungle. Walking in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

One step. Two steps. Three steps forward.

One step. Two steps. Three steps back.

Stop.

Listen.

What's that?

It's a frog!

We're not afraid!

Let's stomp.

Stomping in the jungle. Stomping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

Stomping in the jungle. Stomping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

One step. Two steps. Three steps forward.

One step. Two steps. Three steps back.

Stop. Listen. What's that?

It's a monkey!

We're not afraid!

Let's jump

Jumping in the jungle. Jumping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

Jumping in the jungle. Jumping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

One step. Two steps. Three steps forward.

One step. Two steps. Three steps back.

Stop. Listen. What's that?

It's a toucan!

We're not afraid!

Let's skip.

Skipping in the jungle. Skipping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

Skipping in the jungle. Skipping in the jungle.

We're not afraid. We're not afraid.

One step. Two steps. Three steps forward.

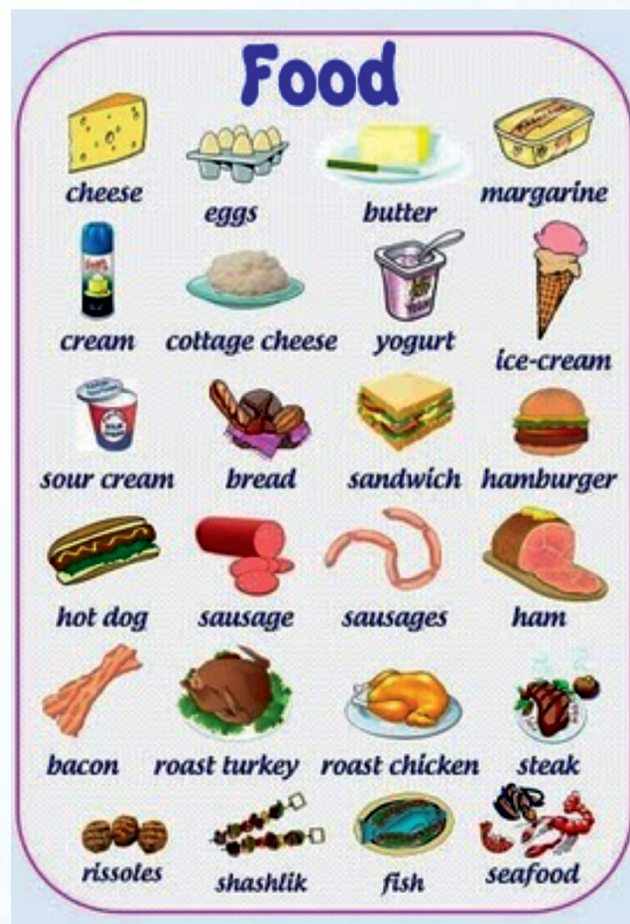
One step. Two steps. Three steps back.

Stop. Listen. What's that?

It's a tiger!

RUN!

Quyidagi o'yinni «Food» mavzusi o'rganilayotganida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bunda taomning nomi yozilgan kartochkalar stolning ustiga teskari tomoni bilan yoyib qo'yiladi. Guruhlardan bir o'quvchi ushbu kartochkalardan tanlaydi va doskaga kartochkadagi taomning rasmini chizadi. Bu qaysi taomligini birinchi bo'lib topgan guruh g'olib bo'ladi.

Yana bir o'yin «Xazinalar oroli» («Treasure island») deb nomlanadi. O'quvchilar 2 guruhga bo'linadi: birinchi guruh «Qaroqchilar», ikkinchi guruh esa «Xazina izlovchilar». Har bir guruhga bittadan xazina xaritasi beriladi.

O'yinning sharti quyidagicha:

1. «Qaroqchilar» 5 ta xavfli narsani 5 katakka berkitishadi. Bu bomba, sher, arvoq, ilon, o'rgimchak, vulqon va boshqalar bo'lishi mumkin.

2. «Xazina izlovchilar» esa xavfli narsani topish uchun 3 ta katakni tanlashadi. Savol namunasi:

TREASURE ISLAND
MES GAMES www.mes-english.com

5 dangerous things:

Arggh. Here's the game

1. The pirate hides the dangerous items.
2. The explorer can ask 3 questions.
3. The pirate hides the treasure.
4. The explorer tries to find the treasure.

You have 3 lives and can start your search by:

Is there anything in D5? No, there isn't./Yes, there is a bomb.

What is there in D5? There's nothing in D5./There is a bomb.

Shundan so'ng «Qaroqchilar» xazinani berkitishadi.

2-guruh esa xazinani izlashni boshlaydi. Ularning faqatgina 3 ta imkoniyati bor. Bundan oldingi tanlagan 3 ta katakdan yurishni boshlaydi. Ular faqat 1 katak pastga, yonga yoki diagonalga yurishi mumkin. Ammo sakray olishmaydi.

D2. Is there anything in D2? No, there isn't.

E3. What is there in E3? There isn't anything in E3.

F4. Is there anything in F4? Yes, there is a mean hungry tiger. He eats you.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://supersimplelearning.com/songs/themes-series/animals/walking-in-the-jungle/>
2. <http://mes-english.com/>
3. <http://busyteacher.org/>

Ushbu savolda «Xazina izlovchilar» bitta imkoniyatni qo'ldan boy berishadi va keyingi tanlagan katakdan yurishni boshlashadi. O'yin shu tarzda davom etadi.

Bu o'yinda »There is / There are» iboralari, Passive Voice, Future zamonlari keng qo'llaniladi.

Quyidagi «Wordsearch» o'yinida o'quvchilar mebelga taalluqli so'zlarni topishi kerak bo'ladi.

Furniture Wordsearch

D	J	S	H	G	D	B	W	D	M
W	A	R	D	R	O	B	E	L	M
W	Q	K	N	B	T	A	B	L	E
C	U	P	B	O	A	R	D	B	W
I	M	Y	F	O	L	M	U	L	C
X	D	E	S	K	V	C	O	U	H
B	B	D	O	C	T	H	M	U	A
N	S	O	F	A	W	A	Y	L	I
F	S	W	F	S	B	I	P	F	R
B	E	D	S	E	Z	R	R	Z	L

Search for the words
They are hidden left to right and down.

armchair	desk
bed	sofa
bookcase	table
chair	wardrobe
cupboard	

«Guess the action» o'yinida esa kichik qog'ozlarga harakatni bildiruvchi so'zlar yoziladi. Bu so'zlar oson, o'rta va qiyin (easy, medium and hard) darajada bo'lishi mumkin. Oson so'zlarga 1 ball, o'rta so'zlarga 2 ball va qiyin so'zlarga 3 balldan beriladi. O'quvchilar guruhlarga bo'linadi. Birinchi guruhdan bir o'quvchi chiqadi va o'zi xohlagan darajadan so'zni tanlaydi. 20 soniya davomida o'quvchi so'zlamasdan harakatni o'z guruhiga ko'rsatishi kerak. Agar guruh o'quvchilari so'zni to'g'ri topishsa, darajasiga qarab ball beriladi. Ko'p ball to'plagan guruh g'olib hisoblanadi.

Namuna:

Easy (1 point): Eating, sleeping, running, singing, flying, cleaning.

Medium (2 points): Laughing, studying, looking, throwing, talking, cooking.

Hard (3 points): Thinking, pointing, lifting, climbing, opening.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!**Lesson 24 Let's talk about days and routines!
(Келинг, кунлар ва кундалик фаолиятлар
хақида гаплашамиз!)**

Эслатма: Ҳурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and say them in Uzbek.

Tuesday [ˈtjuːzdi], Sunday [ˈsʌndi], Friday [ˈfraɪdi], Monday [ˈmʌndi], Thursday [ˈθɜːzdi], Saturday [ˈsætədi], Wednesday [ˈwenzdi], day [deɪ], week [wi:k], weekend [wi:k'end]

1b Read the rule. Write the days of the week in the correct order.

Ўзбек ва рус тилларидан фарқли ўларок, инглиз тилида ҳафта кунлари доимо бош ҳарфлар билан ёзилади, масалан: душанба – понедельник – Monday.

2 Work in pairs. Ask and answer the questions.

- 1) What is your favourite day of the week?
- 2) What days have you got science lessons?
- 3) When is your favourite TV programme?
- 4) What day is your birthday this year?

3a Read the phrases and match them with their Uzbek translations.**Example: 1e**

- 1) do the shopping [ˈduː də ˈʃɪpɪŋ]
- 2) do your homework [ˈduː jɔː ˈhəʊmwɜːk]
- 3) get up early [ˈɡetʌp ˈɜːli]
- 4) go out [ˌɡəʊ ˈaʊt]
- 5) go swimming [ˌɡəʊ ˈswɪmɪŋ]
- 6) go to class [ˌɡəʊ tuː ˈklaːs]
- 7) go to the city centre [ˌɡəʊ tuː də ˌsɪti ˈsentə]
- 8) go to the cinema [ˌɡəʊ tuː də ˈsɪnɪmə]
- 9) go to a disco [ˌɡəʊ tuː ə ˈdɪskəʊ]
- 10) go to the Internet café [ˌɡəʊ tuː də ˌɪntəˈnet ˈkæfeɪ]
- 11) have breakfast/lunch [hæv ˈbrekfəst / ˌlʌntʃ]
- 12) meet friends [miːt ˈfrendz]
- 13) read the newspaper [riːd ˈnjuːspeɪpə]
- 14) watch TV [wɒtʃ ˈtiːviː]

- a) телевизор кўрмоқ
- б) дискотекага бормоқ
- в) харид қилмоқ
- г) газета ўқимоқ
- д) дарсга бормоқ
- е) нонушта / тушлик қилмоқ
- ё) ташқарига (кўчага) чикмоқ
- ж) дўстлар билан учрашмоқ
- з) уй вазифаларини қилмоқ
- и) Интернет кафега бормоқ
- й) кинога бормоқ
- к) барвақт турмоқ
- л) шаҳар марказига бормоқ
- м) чўмилишга (сузишга) бормоқ

3b Work in pairs. Read and listen to the phrases in 3a.**4a Read the grammar rules with your partner.****Грамматик маълумотлар****Present Simple – Оддий ҳозирги замон****Affirmative (I, you, we, they)**

III шахс бирлик (he, she, it)дан бошқа барча шахслар (I, you, we, they)нинг оддий ҳозирги замон дарак гапи эгадан кейин феълнинг „to“ сиз шаклини ишлатиш орқали ясалади, масалан:

I **go** to the city centre.

You **go** to the Internet café.

We **go** swimming.

You **go** swimming.

They **do** the shopping.

Оддий ҳозирги замон қуйидаги ҳолатларда қўлланилади:

a) ҳар доим ҳақиқат бўлиб келган иш-ҳаракатлар ҳақида гапирилганда, масалан:

*The sun **rises** in the east. (Қуёш шарқдан чиқади.)*

*My parents **live** near Samarkand. (Ота-онам Самарқандда яшайдилар.)*

б) такрор-такрор, тез-тез содир бўлиб турадиган иш-ҳаракатлар ҳақида гапирилганда, масалан:

*We **play** football on Saturdays. (Биз шанба кунлари футбол ўйнаймиз.)*

Бунда оддий ҳозирги замон билан кўпинча қуйидаги сўзлар ишлатилади: *always* (доимо), *never* (ҳеч қачон), *often* (тез-тез), *sometimes* (баъзида), *usually* (одамда), *once a day* (бир кунда бир марта), *twice a week* (ҳафтада икки марта), *every year* (ҳар йили), *all the time* (ҳамма вақт, доимо), *every day/week/month/year* (ҳар кун/ҳафта/ой/йил)

*I **always have** breakfast.*

*You **never listen** to me.*

*We **go** to the cinema*

*They **play** football*

once a week.

all the time here.

4b Work in pairs. Listen and repeat the examples in 4a.

5 Read the dialogue and translate.

Rahima: It's the weekend!

Karima: Yes, no school for two days. On Saturdays I watch TV or I go to the city centre.

Malika: With Kamron?

Karima: No, with my friends. (to Kamron) You go to the Internet café every Saturday. That's boring.

Kamron: No, it isn't!

Rahima: And on Sundays?

Karima: My dad and I go to the sports centre in the morning. We go swimming.

Malika: Ah, you go swimming. Great!

Karima: I have lunch with my parents and in the afternoon they do the shopping. I go to the cinema or a disco on Sunday nights.

Rahima: Great! I go to discos too.

5) My parents go to bed at .....

6) I play sport every .....

8 Complete the text with the verbs: *meet, play, go (x2), have, get up, do.*

On Monday morning I ..... 7 o'clock. I ..... a big breakfast. I ..... to school at 8 o'clock on the bus. Some of my friends ..... their homework on the bus! At school, I ..... my friends and we ..... basketball. At 9 o'clock we ..... to our class.

9a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Present Simple – Оддий ҳозирги замон Negative (I, you, we, they)

Ш шахс бирлик (he, she, it)дан бошқа барча шахслар (I, you, we, they)нинг оддий ҳозирги замон инкор гапини яшаш учун „do not (don't)“ ёрдамчи феълдан фойдаланилади. У эгадан кейин, асосий феълдан олдин қўйилади, масалан:

Affirmative (Дарак ган)	Negative (Инкор ган)
I have breakfast.	I don't have breakfast.
You get up early.	You don't get up early.
We get up early.	We don't get up early.
You have busy weekends.	You don't have busy weekends.
They go out.	They don't go out.

Грамматик маълумотлар

Пайт предлоғлари: on, in, at

Журналнинг 2014 йил 5-сонида берилган 22-дарсда кун қисмлари билан „in“, вақтлар билан эса „at“ пайт предлоғларининг ишлатилиши ҳақида маълумот берилган эди. Мазкур дарсда пайт предлоғи сифатида „on“ нинг кунлар билан қўлланилиши ўрганилади.

6a Look at the examples from the dialogue.

*I watch TV **on** Fridays.*

*They do the shopping **in** the afternoon.*

6b Complete the sentences with **on** or **in**.

- 1) I get up early ..... Saturdays.
- 2) I do my homework ..... the evening.
- 3) We have English homework ..... Wednesdays.
- 4) I play tennis ..... Tuesdays and Thursdays.
- 5) ..... Saturdays, we do the shopping .... the morning.
- 6) ..... the evening, I go to the cinema.

7 Write true sentences with times and days.

Example: 1) I get up at *eight o'clock* on *Sundays*.

- 2) My parents do the shopping on .....
- 3) I do English homework on .....
- 4) I watch my favourite TV programme on .....

9b Work in pairs. Listen and repeat the examples in 9a.

10 Read. Put these in order (1-4).

- have lunch do homework
 meet friends I get up

Karima: We don't get up early on Sundays.

Kamron: Well, you don't get up early, Karima.

Karima: OK, Kamron. I don't have breakfast – we have a big Sunday lunch. Our parents read the newspapers – they don't go out. I meet my friends in the afternoon.

Rahima: You two don't have busy weekends.

Karima: And on Sunday evening I do my homework.

Rahima: Oh, no! Homework! Kamron, have you got a CD encyclopaedia?

11a Write three affirmative sentences and three negative sentences about you. Include one false sentence. Use the phrases from Exercise 3a.

Example

I get up for school at 7.30. I don't watch TV on Saturdays.

11b Now work in pairs. Read your sentences to your partner. He/She guesses the false information.

Қўшимча грамматик маиқлар

I/you/we/they + Present Simple

Affirmative

1 Write the words in the correct order.

- 1) out/I/every/go/weekend. I go out every weekend.
- 2) friends./your/You/play/with/tennis
- 3) at/shopping/They/weekends./the/do
- 4) on/the/go/bus./centre/We/to/the/city
- 5) week./cinema/I/to/every/go/the

2 Complete the sentences 1-6 about you.

- 1) My sister and I/at nine o'clock
My sister and I get up at nine o'clock.
- 2) I/in the morning
- 3) My brothers/in the afternoon
- 4) We/at seven o'clock
- 5) We/in the evening
- 6) My parents/at eleven thirty

Negative

3 Write the sentences in the negative.

- 1) We go to the cinema every week. We don't go to the cinema every week.
- 2) I have lunch at one o'clock.
- 3) You play basketball at weekends.
- 4) We read the newspaper every morning.
- 5) My parents do the shopping in the centre.
- 6) My brother and I do our homework every evening.

4 Tick (✓) the correct sentence.

- 1 a) We not go out at weekends.
- b) We don't go out at weekends.
- 2 a) I don't have lunch at school.
- b) I'm not have lunch at school.
- 3 a) You no read the newspaper.
- b) You don't read the newspaper.
- 4 a) They not go to the Internet café.
- b) They don't go to the Internet café.

Affirmative and negative

5 Read about Gary's weekends. Complete the text with the correct form of the verbs in brackets.

My name is Gary. I live (live) in New York. My weekends are great! I ..... (not go) to school and I ..... (get up) late – at about ten o'clock. I ..... (watch) TV with my sister in the morning. At two o'clock, we ..... (have) lunch in a restaurant with my mum and dad. My parents ..... (do)

the shopping, but my sister and I ..... (not go) with them. We ..... (meet) our friends at an Internet café in the centre. What about you? Tell me about your weekend ...

Vocabulary

6 Find the 7 days of the week. Look [→] and [↓].

T	H	U	R	S	D	M	O	N	D	A
H	R	S	A	T	M	O	B	W	Y	S
L	N	I	T	U	E	N	G	I	M	U
W	E	D	N	E	S	D	A	Y	S	N
E	S	W	Y	S	C	A	D	V	U	D
D	F	R	I	D	A	Y	I	R	D	A
L	N	F	S	A	T	U	R	D	A	Y
S	A	T	U	Y	G	J	O	L	Y	F
T	H	U	R	S	D	A	Y	G	P	R

7 Complete the sentences with the correct days.

- 1 Today is .....
- 2 ..... to ..... are schooldays.
- 3 ..... and ..... are the weekend.
- 4 We have English classes on .....
- 5 We have homework on .....

Prepositions

8a Write the words in the correct list in your notebook.

the evening, Fridays, my birthday, Saturdays, the afternoon, school days, the morning, Tuesday evenings, Monday afternoon, Wednesdays

in	on
<i>the evening</i>	<i>Fridays</i>

8b Now complete the rule with in or on.

We use ..... with parts of days.
We use ..... with days, or days + parts of days.

9 Circle the correct word.

- 1) I go/play *swimming at* weekends.
- 2) I go/get up at seven o'clock in the morning.
- 3) I do/make my homework every evening.
- 4) You don't watch/see TV in the mornings.
- 5) My parents make/do the shopping on Saturdays.
- 6) We have/take breakfast late at weekends.

Лутфулло ЖўРАЕВ

Lesson planning

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **lesson planning**.

Look at these sentences from teachers.
Do you agree with them?

If we don't have a plan we won't be ready for teaching.

Without a lesson plan, I shouldn't be entering the class.

Nasreen, Bangladesh

Jotra, India

Is the textbook a lesson plan?

Everybody's situation is different but usually we are given a **syllabus** and often a set textbook to follow. The textbook gives us a framework and tells us what language we need to cover, but it doesn't always let us practise all 4 skills: reading, writing, speaking and listening. Writing a lesson plan helps us make sure that our students get the practice they need to develop their **communicative skills**.

What goes in the lesson plan?

Different teachers write their plans in different ways but here are some things to think about when you write your plan:

Aims: We need to know what we want our students to do by the end of the lesson. In our plan we might write:

*By the end of the lesson students will be able to... use three ways to ask permission:
Can I...? Could I...? May I...?*

Resources: We have the textbook but what other resources can I use that my students will be interested in? Remember that «resources» can be many things – you, your students and their world, your story-telling or diagrams and pictures on the board – anything!

Stages: How can you help your students practise all 4 skills in your lesson?

Think about a **warmer**, teaching new language, time for students to practise, time for revision, and homework.

Interaction: A balance between you at the front working with the whole class as well as **pair work** and **group work** in other parts of the lesson. How can we deal with more advanced students and help the weaker ones?

Most important is to think about what our students are learning, and try to keep them interested.

What do you think?

Saba from Indonesia writes:

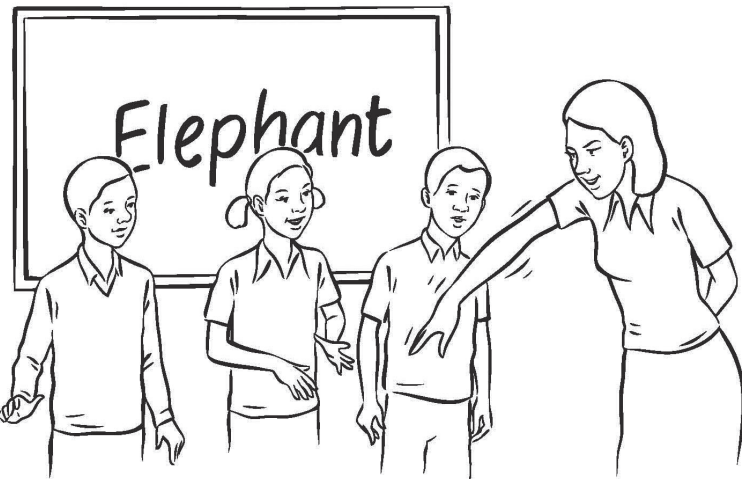
«I write out my lesson plan like this & it really helps me make sure all my students are involved...»

Time (minutes)	Stage	Activity	Interaction
5	Warmer	Review vocabulary from last lesson <i>Play backs to the board game.</i>	T → whole class S ↔ S ↔ S
5-10	Introducing topic	Students work in groups to answer questions 1-5 on page 56	Group work
25-30	Reading tasks	Ss read article on page 57-58	Students work individually

A classroom activity – backs to the board

A **warmer** at the start of the lesson is a good way to get students in the right mood and focused. Here's a simple activity you can use to get students warmed up and review vocabulary from an earlier lesson.

- Students work in two or three groups. One volunteer from each group stands or sits with their back to the board.

- The teacher writes a word on the board and the group members explain the word to the volunteer until he or she guess the word and that team wins a point.
- Change volunteers and repeat for 6 or 7 words.
- You can have a noisy game where students shout out their clues or a quieter, more controlled game where they take turns to speak.

Glossary

Communicative skill is using language to interact and exchange information, for example asking and answering questions about your family.

In **group work**, the class is divided into smaller groups to work together on an activity, for example, a discussion on favourite sports.

In **pair work**, two students work together, for example, answering questions in pairs after reading a text.

A **syllabus** is a list of language items in the order that they will be taught on a course.

A **warmer** is a short, lively activity at the start of the lesson to get students' attention.

A warmer can revise language from a previous class.

Think about

- Write down your lesson plan, and decide what you are going to teach, to practise, and to revise as well as what homework to set. Remember to include some communicative activities – learning a language is about communication!
- Why not share your lesson planning ideas with your colleagues and discuss the best way to design a plan for your teaching situation?

XALQ MAQOLLARIDA HISOB SO'ZLARI

Har bir xalqning o'z yashash tarzi va o'ziga xos ma'naviy, madaniy qarashlari mavjud. Buni xalq og'zaki ijodi sirasiga kiruvchi maqollarda ham ko'rish mumkin.

Maqol bu xalqning hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgan dono fikrlarini ixcham shaklda ifodalovchi kichik asardir. Xalq maqollarida mehnatsevarlik, vatanparvarlik, mardlik, saxiylik, adolat, insof, do'stlik, olijanoblik, chin insoniy g'oyalar, sof muhabbat, ilm olishga da'vat kabi xalq qarashlari mujassam bo'ladi.

Ushbu maqolada xalq maqollarida o'z ifodasini topgan hisob so'zlari haqida fikr yuritiladi.

Ma'lumki, hisob so'zlari qadimdan mavjud bo'lib, ular o'lchov birliklari joriy etilmagan davrlarda ham xalq ehtiyojidan kelib chiqqan holda qo'llanilgan. Masalan, uzunlik o'lchovini ifodalash uchun **chaqirim, yig'och, manzil, mil, en, qari, qarich, quloch** so'zlari bilan birga **ko'z yetar yer, ko'z ko'rar yer** kabi birikmalar, og'irlik o'lchovini ifodalash uchun **botmon, misqol, qop, man, ortmoq** kabi so'zlar, pul qiymatini ifodalash uchun esa **dinor, dirham, kumush, pul, paqir, miri, chervon, oq yormoq, qora yormoq, tanga** kabi hisob so'zlari ishlatilgan. Shuningdek, vaqt ma'nosini ifodalovchi **daqqa, soniya, kun, hafta, oy, asr, yil** so'zlari bilan birga, «**sut pishguncha bo'lgan fursat**», «**ko'z yumguncha bo'lgan fursat**», «**choy qaynaguncha bo'lgan fursat**» kabi birikmalar qo'llangan. Bular xalq maqollarida ham o'z aksini topgan. Masalan:

*Uyida chaksa uni yo'q,
Tom boshida qo'sh tandir.*

Chaksa og'irlik o'lchov birligi sifatida O'rta Osiyoda, asosan, Farg'ona vohasida 2,5 funtga teng bo'lgan og'irlik o'lchov birligi sifatida qo'llanilgan. Bu og'irlik o'lchov birligi Namanganda 13 funtga, ya'ni 5,324 kilogrammga teng bo'lgan og'irlik o'lchovini ifodalagan. Qo'qon va Sirdaryoda chaksaning ikki xil varianti mavjud bo'lgan. Bulardan biri 4,5 pud, ikkinchisi savdo-sotiq uchun qo'llanadigan 11,25 funtga teng og'irlik o'lchovini bildirgan. Yuqorida keltirilgan maqolda esa chaksa ko'chma ma'noda qo'llangan.

Misqollab yig'ib – botmonlab sovurar.

Bu maqol qiyinchilik bilan topilgan boylikni bir zuma sovuhib yuboradigan shaxslarga nisbatan qo'llangan.

Ma'lumki, **misqol** va **botmon** so'zlari qadimdan og'irlik o'lchov birligi sifatida barcha davlatlarda o'lchov tizimi joriy etilgunga qadar (ya'ni 1918 yilgacha) O'rta Osiyoning turli viloyatlarida turlicha og'irlik o'lchov birligi sifatida ishlatilgan.

Misqol eng kichik og'irlik o'lchovi (hozirgi kunda qo'llaniladigan grammga to'g'ri keladi – N.J.), **botmon** esa katta og'irlik o'lchovi (tonna qiymatiga to'g'ri keladi – N.J.) birligi sifatida qo'llanilgan.

*Suvga solsam, ko'tarmas misqol temirni,
Oltin bilan olib bo'imas qolgan ko'ngilni.*

Mazkur maqolda **misqol** so'zi eng kichik o'lchov birligi ekanligi ifodalangan. Fors tilida yozilgan «Lug'atnoma» asarida misqolning qiymati inson qo'l kaftiga ketadigan suv qiymatiga teng ekanligi aytilgan. Misqol qadimda, asosan, oltin, kumush, mislarni o'lchash uchun qo'llangan bo'lib, bugungi kunda gramm qiymatiga to'g'ri keladi.

*Bir miri piyon,
Uch miri ziyon.*

Miri so'zi tarixiy manbalarda kam qo'llangan bo'lsa-da, o'z davri uchun aniq o'lchov birligi sifatida pul qiymatini ifodalab kelgan. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da *beshtiyinlik chaqa*, *beshtiyin* ma'nosida ishlatilganligi ta'kidlangan. Demak, miri kichik maydalovchi tanga vazifasini bajargan.

Manbalarda aytilishicha, qadimda odamlar inson tana a'zolarini o'lchov birligi sifatida qo'llashgan. Hatto otning yoli bilan inson sochi ham uzunlik o'lchov birligi sifatida ishlatilganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Masalan,

*Ahmoqni ahmoq desa, bir qarich o'sadi.
Yoki: Ikki dunyo bir qadam.*

Bu maqollardagi **qarich** va **qadam** so'zlari uzunlik o'lchov birligi sifatida qadimdan qo'llanib kelingan. Qarich inson barmoqlari (bosh barmoq bilan jimjiloq barmoq oraliqidagi masofa), qadam esa inson oyoqlari orasidagi masofa uchun qo'llangan. Qadam o'lchov birligidan yer o'lchash, kanal qazish ishlarida foydalanilgani haqida ma'lumotlar bor. Bu so'zlar bugungi kunda ham xalq tilida qo'llanadi.

Bulardan tashqari, xalq maqollarida hajm o'lchovini ifodalovchi hisob so'zlari ham mavjud. Masalan:

*Agar qilcha nizo bo'lsa odamda,
Yo'qolur osoyish, tartib olamda.
Yuz xumda tiniq sut bo'lsa, barini –
Achitar nim tomchi sirka bir damda.*

Ushbu maqoldagi **qilcha**, **yuz xumda**, **nim tomchi** so'zlari taxminiy bo'lsa-da hajm o'lchovini ifodalab kelgan.

Shuningdek, maqollarda sonlarning ishlatilish o'rni ham har xil. Ba'zi bir raqamlar juda ko'p o'rinlarda, ba'zilari esa deyarli qo'llanmagan. Raqamlarga munosabat esa xalq o'tmishi bilan bog'liq hodisalar sanaladi. Masalan, toq va juft sonlarning qo'llanishida ham farq bor.

*Besh kunlik dunyo.
Besh qo'l barobar emas.
Bir mag'izni qirq kishi bo'lib yebdi.
Bir qizga yetti qo'shni ota-ona.
Bir yigitga qirq hunar ham oz.
So'zdan so'zning farqi bor,
O'ttiz ikki narxi bor.
Oltida yig'sang, oshadi,
Yettida yig'sang, yetadi.
Qirqiga chidagan, Qirq biriga ham chidar.*

TA'LIMI

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, xalq maqollarida hisob so'zlari juda ko'p qo'llanilgan bo'lib, ular xalq ehtiyoji asosida yuzaga kelgan. Bu esa hisob

so'zlarining avlodan-avlodga, davrdan-davrga o'tish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lug'atnoma. 14 jildli. Tehron universiteti nashriyoti, hijriy 1334.
2. Е.А.Давидович. Материалы по метрологии Средневековой Средней Азии. М.: Наука, 1070. С. 144.
3. И.О.Ханыков. Весах и мерах Закавказского края. Кавказский календарь на 1852. С. 535.
4. В.Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М.: Наука, 1970. С. 147.
5. A.Ishayev. O'zbek shevalari leksikasi. T.: Fan, 1991. 230-bet.
6. O'zbek xalq shevalari lug'ati. T.: Fan, 1971. 408-bet.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. M.: Rus tili, T.1. 1981. 631-bet. T. 2. 1981. 715-bet.
8. O'zbek xalq maqollari etimologiyasi. T., 2003, 360-bet.
9. O'zbek xalq maqollari. T.: Sharq, 2005. 509-bet.

INGLIZ TILIDAGI SPORT TERMINLARI

Athlete [ˈæθlɪt] – atlet, sportsmen.

Sport turi bilan shug'ullanadigan yoki sportcha qomatga ega bo'lgan shaxs.

Ball [ˈbɔ:l] – to'p.

Dumaloq, oval va silliq shaklga ega bo'lgan selikon, rezina yoki charm materialidan tayyorlangan sport jihozi.

Championship [ˈtʃæmpɪənʃɪp] – musobaqa.

Sport turidagi biror-bir o'yinda chempionlik uchun mo'ljallangan bellashuv.

Coach [kəʊtʃ] – trener, murabbiy.

Musobaqa, ta'lim-tarbiya va boshqa yo'nalishga oid bo'lgan jamoa yoki shaxsni tayyorlovchi mutaxassis.

Defeat [di'fi:t] – mag'lubiyat.

Musobaqada mag'lubiyatga uchrash.

Forward [ˈfɔ:wəd] – hujumchi.

Futbol, xokkey va boshqa sport turlarida hujumni tashkil etadigan o'yinchi.

Final [ˈfain(ə)l] – final.

Biror-bir faoliyatning oxiriga kelish.

Finish [ˈfɪnɪʃ] – finish.

Marraga yetib kelish.

Goal [ˈgəʊl] – gol.

Futbol, regbi, xokkey va boshqa sportlarga taalluqli bo'lgan tushuncha.

Gym / Gymnasium [dʒɪm] [dʒɪm'neɪzɪəm] – sportzal.

Sport jihozlari bilan ta'minlangan va mashg'ulotlarni o'tkazishga mo'ljallangan zal.

Lap [læp] – bosqichli masofa.

Ayrim bir masofaga ega bo'lgan aylanma yo'l, asosan velosport, poyga, suzish va boshqa sport turlariga tegishli.

Olympic Games [əʊ'lɪmpɪk geɪmz] – Olimpiya o'yinlari.

To'rt yilda bir marta 200 ta davlatdan ortiq 20 ta sport turi bo'yicha o'tkaziladigan sport festivali.

Opponent [ə'pəʊnənt] – raqib.

Qarama-qarshi holatda bo'lgan shaxs hisoblanadi (boks, shaxmat, kurash va boshqa sport turlariga tegishli).

Team [ti:m] – komanda, terma jamoa.

Bitta guruhdan tashkil topgan odamlar, ya'ni aniq bir komanda uchun o'yin olib boradigan jamoa.

Player [ˈpleɪə(r)] – o'yinchi.

Aniq bir o'yinda ishtirok etadigan shaxs (futbol, xokkey, voleybol, basketbol va boshqa sport turlariga tegishli).

Referee [ˌrefə'ri:] – hakam.

Musobaqalarda qoidalarga rioya qilib g'oliblikni aniqlovchi shaxs.

Semifinal / semi-final (Am. En) [ˌsemi'faɪnəl] – yarim final.

Musobaqada keyingi bosqichga, ya'ni finalga o'tish.

Sprint [sprɪnt] – sprint.

Qisqa masofaga ega bo'lgan yo'lda tez yugurish.

Stadium [ˈsteɪdiəm] – stadion.

Sport musobaqalari o'tkaziladigan ochiq maydon.

World champion [wɜ:ld 'tʃæmpɪən] – jahon chempioni.

Aniq bir xalqaro musobaqa yoki o'yinda g'oliblikni qo'lga kiritgan shaxs yoki jamoa.

Wrestling [ˈreslɪŋ] – kurash.

Jang turiga tegishli bo'lgan sport, ya'ni qarama-qarshi holatda kurash bellashuvi.

Winner [ˈwɪnə] – g'olib.

G'oliblikni qo'lga kiritgan inson.

Tuzuvchi: Shuhrat ABDYUJANOV

ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ ТАРИХИДАГИ ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТЛАР

Аннотация. Мақолада идеографик луғатлар тузиши тамойиллари, ўзбек тилишунослигида яратилган идеографик луғатлар ҳақида тўхталиб ўтилган. Бундай луғатлар қаторида саналган С.Тошкандийнинг “Луғоти салос” асарининг ўзига хос хусусиятлари, бошқа идеографик луғатларга ўхшаш ва улардан фарқли жиҳатлари ўрганилган.

Калим сўзлар: идеографик луғатлар, маъно гуруҳлари, сўз, тушунча, маъно, система, майдон, лексик сатҳ, мавзуй гуруҳ, метод.

Аннотация. В данной статье говорится об истории узбекских идеографических словарей, принципах их составления. В частности проанализированы особенности идеографического словаря Салахиддина Тошканди “Луғоти салос”, изучены общие стороны и отличия от других идеографических словарей.

Ключевые слова: идеографические словари, смысловые группы, слово, понятие, смысл, система, поле, лексическое поле, тематическая группа, метод.

Annotation. The article refers to the history of Uzbek ideographic dictionaries and about principles of its compilation. There are analyzed the features of ideographic dictionary by Salakhiddinov Toshkandi's “Lugoti salos”, studied common sides and differences from other ideographic dictionaries.

Key words: ideographic dictionaries, semantic groups, word, concept, mean, system, field, lexical field, thematic group, method.

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида юз бераётган туб ўзгаришлар илм-фаннинг барча йўналишларида бўлганидек, тилшунослик соҳасида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Чунки «...биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини ошириш устида доимий ишлашимиз зарур»¹.

Ўзбек тилининг турли тараққиёт даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тадқиқот учун манба вазифасини ўтаб келди, чунки ҳар бир ёзма ёдгорлик шу ёдгорлик яратилган давр тилида ўз аксини топади. Уларни атрофлича ўрганиш асосида ушбу манба яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятларини аниқлаш мумкин.²

Ҳар қандай сўзнинг икки томони мавжуд: ташқи (товуш томони) ва ички (маъно томони). Луғат тузишда сўзнинг у ёки бу томони ёки ҳар иккала жиҳати эътиборга олинади. Масалан, имло луғатида сўзнинг алифбо тартиби назарда тутилади, синонимлар луғатида маъноси бир хил ёки бир-бирига яқин бўлган сўзлар берилди, изоҳли луғатларда сўзларнинг ҳам алифбо тартиби, ҳам маъноси ҳисобга олинади.

Лексикография тарихида ҳар хил мақсадда тузилган луғат турлари учрайди. Шулардан бири идеографик луғат ҳисобланади.³

Тилшунослик тарихида идеографик луғатлар яратиш алоҳида қимматга эга. Бундай луғатларнинг мақсади борлиқ элементлари ҳақидаги маълум тушунча қандай моддий воситалар ёрдами билан ифодаланишини очиб беришдан иборат бўлади. Демак, идеографик луғатларда «борлиқ + борлиқнинг онгда акс этиши + ном» тамойилига бўйсунлади.⁴

Сўзларнинг маъно хусусиятларига кўра маълум гуруҳларга ажратиш идеографик (грек. идея, ғоя, тушунча) луғат ёки идеологик луғат⁵ дейилади. Идеографик луғатларнинг пайдо бўлиши узоқ тарихга эга. Дастлабки идеографик луғат эрамыздан

аввалги II асрда Александрия кутубхонасининг раҳбари византиялик Аристофан томонидан яратилган манбаларда қайд этилган.

Эрамызнинг II асрида грек тилида Юлий Поллуксининг машҳур «Ономастикон» номли йирик асари майдонга чиқди. Кейинроқ ажойиб санскрит луғати «Амаракоша» яратилди. Унда 10 минг сўз 3 та китобга жойлаштирилган. Биринчи китобда осмон, худолар ва уларга алоқадор бўлган барча нарсалар баён қилинган; иккинчи китобда ер, қуёш, мамлакатлар, аҳоли, ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқа нарсалар баён қилинган; учинчи китоб ҳам турли мавзуй гуруҳларга ажратилган.⁶

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда ҳам идеографик луғатлар пайдо бўлди. Шулардан бири Голландиянинг Лейден кутубхонасида сақланаётган XIV аср обидаси «Таржумон туркий ва ажабий ва мўғулий» номли луғатдир.⁷ Асарнинг муаллифи маълум эмас. Асардан муаллифнинг араб, форс, туркий, мўғул ва бошқа тилларни яхши билган етук олим эканлиги маълум бўлади.

«Таржумон», биринчидан, кўп тилли луғат, иккинчидан, туркий тиллар материаллари асосида ёзилган дастлабки идеографик луғатдир. Асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми «Исмлар ҳақида» деб номланган. Бунда «исм» сўзи кенг маънода, яъни «номлар, отлар» деган маънода қўлланган. Биринчи қисм 26 фаслга ажратилган: ҳар бир фаслда маълум мавзуй гуруҳга кирувчи сўзлар баён қилинган: 1) осмон ва унга тегишли нарсалар исми ҳақида; 2) ер ва ундаги жойлар ҳақида; 3) сув ва сув ичидаги нарсалар ҳақида; 4) дарахтлар, мевалар ва бошқа ўсимликлар ҳақида; 5) экин ва донлар ҳақида; 6) қушлар ва уларга ўхшаш нарсалар ҳақида; 7) йиртқич ҳайвонлар ва уларга оид нарсалар ҳақида; 8) ҳашаротлар ва шунга ўхшаш нарсалар ҳақида; 9) отлар, уларнинг тури ва ранги ҳақида; 10) от абзали, қурол-аслаҳа ва уруш асбоблари ҳақида ва бошқалар.

TA'LIMI

XVII asrda yaratilgan yana bir luғat «Kелурнома» деб аталади. Бу луғат Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган бобурий шаҳзода Абу Музаффар Муҳиддин Аврангзеб (1658–1707) саройида хизмат қилган олим Муҳаммад Яъқуб Чингий қаламига мансуб⁸. Луғат 15 бобдан иборат. Шулардан 14 боби феъл ва унинг турли грамматик шакллари ҳақида. Дастлаб туркий сўзлардан мисол келтирилиб, сўнгра уларнинг форсча эквиваленти берилган: *уйқуламоқ – хобидан, уйқулади – хобид, уйқулаптур – хобида аст ...*

Луғатнинг феъл қисми араб алифбосида берилган.

Охириги боб 9 фаслга бўлиниб, ҳар қайси фаслда от туркумига (кенг маънода) оид сўзлар турли мавзуий гуруҳларга бўлинган: 1) осмон ва унга алоқадор сўзлар; 2) ер ва унда мавжуд бўлган нарсалар; 3) отлар ва улов отлар; 4) бургут турлари ва бошқа ов қушлари; 5) киши аъзолари номлари; 6) қавм-қариндошлик номлари; 7) қурол-аслаҳа номлари; 8) сонларнинг номи; 9) олмош, равиш, боғловчи ва суффикслар. Жами 1300 сўз ва улардан ҳосил бўлган 6 000 та сўзшакл берилган⁹.

Кўринадики, «Таржумон» ва «Келурнома» луғатларининг биринчи фаслида ҳам осмон ва унга тегишли нарсалар исми баён қилинган. Шунингдек, кўп мавзуий гуруҳлар ҳам бир-бирига ўхшаш. Бундай ўхшашлик ҳатто энг қадимги идеографик луғатларда ҳам кўзга ташланади. Бу ҳол идеографик луғатлар тузишда қандайдир умумий анъаналар ҳукм сурганидиган далолат беради.

Салоҳиддинхўжа ибн Алоуддинхўжа Тошкандийнинг тадқиқотимиз объекти бўлган «Луғоти салос» («Уч тилли луғат») асари кейинги йилларда yaratilgan идеографик луғатлардандир. Бу луғат 1909 йилда Тошкентда Ғуломий Ҳасаний матбасида нашр этилган. Асар 6 боб ва 35 фаслдан иборат. Ҳар бир фаслда турли соҳаларга оид сўзлар араб, форс ва туркий тилларда изоҳланган.

Кейинги йилларда тилшуносликда, жумладан, ўзбек тилшунослигида янги йўналишлар вужудга келди. Шулардан бири тил сатҳларини система сифатида тадқиқ қилишдир.¹⁰ Тилимиздаги сўзлар борлиқдаги нарса-ҳодисаларни акс эттиради, улар бир-бири билан ўзаро алоқадор бўлгани каби уларни ифодаловчи сўзлар ҳам маъно ва шакл жиҳатидан ўзаро алоқадор бўлган маълум бир системани ташкил қилади. Система аъзолари (сўзлар) ўзининг умумий (интеграл) ва фарқли (дифференциал) хусусиятлари билан маълум гуруҳларга бирлашади. Ҳар бир гуруҳ муайян микро- ва макромайдонни ҳосил қилади. Лексик сатҳни мазмуний майдон асосида ўрганиш ҳозирги ўзбек тилшунослигининг кенг тарқалган долзарб масалаларидан саналади¹¹.

Лексик сатҳни мазмуний майдон сифатида ўрганиш билан лексик бирликларни идеографик тадқиқ қилиш бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва алоқадор тушунчалардир.

Биринчи боб 7 фаслга бўлинган. Биринчи фаслда **одам аъзоларининг номлари** баён қилинган (4–7-бетлар). Жами 96 та туркий сўз ва

уларнинг арабча, форсча муқобиллари берилган: *киши, гавда, бош, бошлиқ, қош, қулоқ, кўз, чакка, юз, мия, олин, манглай, кирпик, қабақ, бурун, янгоқ, оғиз, тил, тиш, дудоғ, лунж, лаклук, ҳиқилдоғ, ўнгоч, сувлуқ йўли, бўғиз, энгак, сақақ, бўйин* ва бошқалар.

2-фасл **ахлот исмлари**, 3-фасл **атроф исмлари** деб номланади. Унда 16 та сўз изоҳланган: *бўй, олди, қат, ўнг, сўнг, ол, ортин, буюк, уст, ашо, ости, юқори, ўрта, тубан, устин, остин*. 4-фаслда **аймоқот** (яъни қариндош-уруғ) **исмлари**, 5-фаслда **алвон** (ранг-тус, ҳолат) **исмлари**, 6-фаслда эса **элат** (кишилар, уларнинг ҳолат-хусусиятлари) **исмлари** келтирилади.

Кўринадики, ҳар бир фасл маълум бир мавзуий гуруҳга бағишланган бўлиб, унда муайян мавзу доирасига кирувчи лексемалар берилган.

Систем тилшуносликда микро- ва макромайдон тушунчалари мавжуд бўлиб, бунда бир неча микромайдонлар ўзаро маъно алоқадорлиги орқали бирлашиб, бир макромайдонни ҳосил қилади.

«Луғоти салос»да ҳам шундай вазиятларни кўриш мумкин, яъни муайян бир боб маълум системани ташкил қилар экан, унинг таркибидаги фасллар эса шу системани ташкил қилувчи кичик гуруҳлар (микросистемалар)дир. Фикримизни мисоллар орқали кўриб чиқайлик:

II бобга **«Барча ҳайвонни исмлари айтилур»** деб сарлавҳа қўйилган. Бу боб олти фаслдан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1-фаслда **улоғдан сўйланур**, бунда уй ҳайвонлари ҳақида сўз боради:

а а т ф т
Фарс ҳам хайл йилхи асб ила от,
а ф т т
Бақар деб гав сигир ҳўкузни кўрсот.

2-фаслда **булардан вужудга келур нимарсалар сўйланур:**

а ф т
Лабандир ширу сут, ранги эрур оқ,
а ф ф т
Забад болойи шир ҳам шамма, қаймоқ.

3-фаслда **биёбондаги йиртқиқларни исмлари сўйланур:**

а т ф т ф
Асад арслон жаён йўлбарс, бари шер,
а а ф ф т
Ва лосу заъб гурку бўри қашқир.

III боб ҳам 6 фаслдан иборат бўлиб, 1-фаслда **мевали дарахт номлари:**

а ф т
Дахи тийн анжиру солма емиш бил,
а ф т
Дахи туффоҳ себ олма емиш, бил.

2-фаслда **емиши йўқ шажарот исмлари:**

а ф т т ф
Санавбар – сарв – арча чом ила кож,
ф а т т
Сафедор – ар-ар ул терак ардож.

3-фаслда **ғаллот исмлари сўйланур:**

а ф т а а
Шаъйир – жав – арфа, қамху бурру ҳинта,
т ф
Эрур буғдойу гандум, эй некура.

4-фаслда **озиқ-овқат номлари**, 5-фаслда **ба-тихот (полиз) исмлари**, 6-фаслда эса **наботот (ўсимлик) исмлари** келтирилади.

Кўринадики, луғат идеографик луғатлар талабига тўла-тўқис мос келади. Бинобарин, «Луғоти салос» нафақат ўзбек тилининг, балки араб ва форс тилларининг ҳам идеографик луғатидир. Бу эса асарнинг қимматини янада оширади.

Охирги VI боб юқоридагилардан фарқ қилади. У 3 фаслдан иборат бўлиб, 1-фаслда **замир** (олмош), 2-фаслда **исми аъдод** (сон) ва 3-фаслда **масдар калом** (феъл) туркумларига оид сўзлар келтирилади.

«Замирлар» (олмошлар)да келтирилган сўзлар таркибига кишилиқ, кўрсатиш, ўзлик, сўроқ, белгилаш олмошлари билан бир қаторда, боғловчилар (**лекин**), кўмакчилар (**кейин**, **каби**), модал сўзлар (**йўқ**, **шоядки**), олмош ва равишлар билан ҳосил бўлган сўз бирикмалари (**бул хотун**, **кўп эрлар**, **ондай эр**) ҳамда олмош бўлмаган бошқа сўз туркумлари (**орзу**, **гўё**, **ўхшаш**, **эмас**) ҳам киритилган.

«Исми аъдод»да келтирилган сонлар эса 21 тани ташкил этади: **бир**, **икки**, **уч**, **тўрт**, **беш**, **олти**, **етти**, **саккиз**, **тўқиз**, **ўн**, **йигирма**, **ўтуз**, **қирқ**, **эллик**, **олтмиш**, **етмиш**, **саксон**, **тўқсон**, **юз**, **минг**, **ярим**.

Биламизки, ҳозирги ўзбек адабий тилида 23 та сон фаол қўлланилади. Демак, «Луғати салос»да улардан учтаси берилмаган, булар: **ноль**, **миллион**, **миллиард**.

«Масдар калом» қисмида феълларнинг ҳозирги луғатларимизда бўлгани каби инфинитив шакли асос қилиб олинган: **демак**, **айтмак**, **сиғунмак**, **олмак**, **сотмак**, **истамак**, **келмак**, **етмак**, **эришмак**.

Шуни таъкидлаш лозимки, муаллиф сўзларини тематик гуруҳлар (майдонлар)га ажратишда бошқачароқ, яъни кенгроқ ёндашган. Масалан, V бобнинг 4-фаслида **«Яроғ ва аслаҳа отлари»** берилган (38–40-бетлар). Унда **қилич**, **шамшир**, **тиғ** кабилар билан бирга **арра**, **эгов**, **болта** каби меҳнат қуролларининг номи ҳам келтирилган.

Ушбу луғатда тилни ўрганишдаги анъанавий методлар: қиёсий-тарихий, тасвирий-тавсифий, чоғиштирма ҳамда қисман, систем тилшуносликнинг майдонни аниқлаш ва компонент таҳлил методлари унсурларини кузатиш мумкин. Умуман, «Луғоти салос» идеографик луғат сифатида туркий (ўзбек), араб, форс тилларини, хусусан, бу тилларнинг лексикасини ўзаро қиёслаб ўрганиш имкони борлиги учун ҳам аҳамиятлидир.

¹ И.А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 87-бет.

² Ҳ.Неъматов. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Т., 1992. 6-бет.

³ В.В. Морковкин. Идеографические словари. М.: Изд-во МГУ, 1970.

⁴ А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 2002. 104–бет.

⁵ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 421.

⁶ В.В. Морковкин. Кўрсатилган асар. 12–14-бетлар.

⁷ «Таржумон» – XIV аср ёзма обидаси. (Нашрга тайёрловчи А. Юнусов) Т., 1980.

⁸ Мухаммед Якуб Чинги. Келурнаме (староузбекско-таджикско-персидский словарь XVII в.). Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексико-грамматический очерк, грамматический указатель А.Ибрагимовой. Т.: Фан, 1982.

⁹ Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме. С. 7, 70–76.

¹⁰ Ҳ. Неъматов, Р. Расулов. Ўзбек тили систем тилшунолиги асослари. Т.: Ўқитувчи, 1995.

¹¹ Ш. Искандарова. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. Т.: Фан, 1998.

Шаҳноза ЖАЛОЛОВА,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси

ФЕЪЛНИНГ МОРФОЛОГИК ЗАМОН ВА МАЙЛ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида феълнинг морфологик замон ва майл категорияларига доир қиёсий фикрлар билдирилган. Унда предикатив феълларнинг грамматик категориялари, морфологик воситалар, морфологик синкретизм ва майллар кўчиши ҳодисаси қиёсий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: феъл, замон, майл, морфологик категория, морфологик синкретизм.

Аннотация. В данной статье говорится о сравнении морфологического глагола времени узбекского и английского языка, а также о категориях наклонений данных языков. В ней анализируются грамматические категории предикативных глаголов, морфологические средства, морфологический синкретизм и категории наклонений.

Ключевые слова: глагол, время, склонение, морфологическая категория, морфологический синкретизм.

Annotation. The article refers to the comparison of morphological verb tenses of Uzbek and English, as well as the mood categories of these languages. Grammatical categories of predicate verbs, morphological features, morphological syncretism and mood categories are analysed in it.

Key words: verb, tense, mood, morphological categories, morphological syncretism.

Маълумки, предикатив феъллар предикацияни мустақил равишда ифодалайди. Улар предикацияни ҳосил қилувчи морфологик замон ва майл

категорияларига эга бўлганлиги учун гапнинг кесими-ни шакллантиради. Демак, кесимлилик предикатив феъллар билан бевосита боғлиқ: He goes to school

(У мактабга боради); Sid went to London (Сид Лондонга кетди); I will come at 6 o'clock (Соат олтида келаман).

Инглиз тилидаги таксис категорияси ҳисобга олинмаганда, инглиз ва ўзбек тилларидаги предикатив феъллар қуйидаги морфологик категорияларга эга. Инглиз тилида улар замон категорияси, майл категорияси, нисбат категорияси, давомийлик (тарз) категорияси, шахс-сон категорияси ва инкор категориясини, ўзбек тилида эса замон, майл, нисбат, ҳаракат тарзи, шахс-сон ва бўлишли-бўлишсизлик категорияларини ташкил қилади.

Инглиз тилидаги предикатив феъллар ўзбек тилидаги предикатив феъллардан фарқли равишда таксис морфологик категориясига ҳам эга. Қуйида биз замон ва майл категорияларига тўхталиб ўтамиз.

Замон категорияси феъл ифодалаган ҳаракатнинг нутқ ҳолати (моменти)га муносабатини ифодалайди. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчининг нутқ сўзлаб турган вақтидан олдин, сўзлаб турган вақтида ёки ундан кейин содир бўлиши мумкин. Шунга кўра, ҳар бир тилда шу учта замонни ифодалаш воситалари бўлади. Инглиз ва ўзбек тилларида юқоридаги замонларни ифодалаш учун алоҳида морфологик воситалар мавжуд бўлиб, улар морфологик замон категориясини ташкил қилади. Инглиз тилидаги бу категория аниқлик майлида уч ҳадли, яъни ўтган, ҳозирги ва келаси замон шаклларидаги оппозициясидан иборат: *worked – works – shall/will work*.

Ўзбек тилида эса аниқлик майлида у икки ҳадли: ўтган замон (ишлади) ва ҳозирги-келаси замон шакллари (ишлайди) бир-бирига қарама-қарши туради. Ҳозирги-келаси замон шакли контекстга қараб ҳозирги ёки келаси замонни ифодалаш мумкин: Ҳозирги замонда:

– Нима иш қиласан?

– Фирмада ишлайман.

Келаси замонда:

– Эртага нима қиласан?

– Ишлайман.

Худди шундай ҳолат, яъни ҳозирги замон шакли ҳозирги ва келаси замонни ифодалаш учун яратилиши қадимги инглиз тилида ҳам кузатилган. Инглиз тилида ўтмишда феълнинг келаси замон шакли бўлмай, унинг вазифасини ҳозирги замон шакли бажарган.¹

Маълумки, бир грамматик шакл бир неча грамматик маънолар учун умумий бўлиши мумкин. Бундай ҳодиса тилшунослиқда *морфологик синкретизм* деб аталади. Масалан, инглизча *works* феъллидаги -s форманти замон, майл, шахс, сон ва бошқа грамматик маъноларни ифодалайди. Шу

боис кўпчилик морфологик категорияларни айри ҳолда ажратиб ўрганиб бўлмайди.

Морфологик синкретизм сабабли ва бошқа маъноларнинг замон маъноларига қўшилиб келиши натижасида ҳар бир замонда бир қанча замон шакллари бўлиши мумкин. Масалан, инглиз тилида феълнинг ўтган замон шакллари: Past Indefinite Active: *worked*; Past Indefinite Passive: *was/were warned*; Future Indefinite-in-the-Past (Ўтмишдаги келаси замон): *should/would warn*; Past Continuous Active: *was/were working*; Past Continuous Passive: *I was/were being warned*; Future Continuous-in-the-Past: *should/would be working*; Past Perfect Active: *had worked*; Past Perfect Passive: *had been warned*; Future Perfect-in-the-Past (Ўтмишдаги келаси тугалланган замон): *should/would have been warned*; Future Perfect Continuous-in-the-Past (Ўтмишдаги тугалланган давомли замон): *should/would have been working*.

Ҳозирги ўзбек адабий тилига³ кўра, ўзбек тилида феълнинг ўтган замон шакллари қуйидагилар ҳисобланади:

Ўтган замон аниқ феъли:

бордим – бордик

бординг – бордингиз (бординглар)

борди – борди(лар)

Тарихий ўтган замон феъли:

борганман – борганмиз

боргансан – боргансиз(лар)

борган – борган (боришган)

Узоқ ўтган замон феъли:

борган эдим – борган эдик

борган эдинг – борган эдингиз (эдинглар)

борган–борган (боришган)

Ўтган замон ҳикоя феъли:

бориб эдим – бориб эдик

бориб эдинг – бориб эдингиз (эдинглар)

бориб эди – бориб эди (эдилар)

Тугалланмаган ўтган замон:

1) *борар эдим – борар эдик*

борар эдинг – борар эдик

борар эди – борар эди (лар)

2) *бормоқда эдим – бормоқда эдик*

бормоқда эдинг – бормоқда эдингиз

бормоқда эди – бормоқда эди (лар)

3) *бораётган эдим – бораётган эдик*

бораётган эдинг – бораётган эдингиз

бораётган эди – бораётган эди (лар)

4) *бораётиб эдим – бораётиб эдик*

бораётиб эдинг – бораётиб эдингиз

бораётиб эди – бораётиб эди (лар)

Юқорида келтирилган маълумотлардан ўзбек тилидаги замон шакллари инглиз тилидагидан анча ривожланганлиги ҳамда икки тилдаги шахс ва

сон ўртасида мослашиш фарқларини кўриш мумкин.

Майл категорияси феъл ифодалаган ҳаракатнинг борлиққа бўлган муносабатини сўзловчи нуқтаи назаридан акс эттирилиши ҳисобланади.⁴ Майл ҳаракатнинг борлиққа муносабатини акс эттириб, шу билан бирга, гапда айтилган нарсанинг (воқеанинг) ҳам борлиққа муносабатини акс эттиради. Ҳаракатнинг реаллиги унинг актантилари билан муносабатларининг ифодаланиши демакдир. Бошқача қилиб айтганда, гапда ифодаланган воқеанинг реаллиги одатда феълдаги майлга боғлиқдир. Масалан, *Кеча ёмғир ёғди (It rained yesterday)* гапда ҳаракатнинг реаллиги гап ифодалаган воқеанинг (кеча ёмғир ёққанлигининг) ҳам аниқлигини англатади. Демак, майл инглиз ва ўзбек тилларида морфологик категория бўлса ҳам, у синтактик характерга эга. Майл категорияси тилшуносликда мунозарали масалалардан бири бўлиб, майлнинг айрим жиҳатлари устида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Биз, инглиз тилида майл сонини аниқлашда тилшуносликдаги замонлар ва майллар кўчиши назариясини ҳисобга олиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Ў.Қ.Юсупов ўзининг «Инглиз тили грамматикасидан универсал қўлланма»⁵ китобида мана шу назариядан келиб чиқиб, инглиз тилида тўртта майлнинг мавжудлиги ҳақида фикр билдиради ва инглиз тилида қуйидаги майлларни белгилайди:

Аниқлик майли: *He has come.* **Буйруқ майли:** *Come here.* **Нореаллик майли:** *If only I were young; I wish it were not raining.* **Мумкинлилик (эҳтимоллик) майли:** *I suggest he (should) stay.*

Муаллиф «*If you had come yestrday you would have seen him*» ва «*If I had money I would have bought this car*» каби гапларда нореалликни ифодаловчи *had come, would have seen, had should bought* шакллари аниқлик майли шакллари (Past Perfect, Future Perfect-in-the-Past, Past Indefinite, Future Indefinite-in-the-Past) маълум контекстларда нореал маънони ифодалаши, яъни майллар кўчиши деб қарайди.

Ўзбек тилшунослигида аниқлик, буйруқ ва шарт майллари деярли барча тилшунослар томонидан ҳам тан олинган. Айрим тилшунослар⁶ -моқчи аффикси олган феъл шаклини мақсад майлининг шакли деб қарайди. Бизнингча, бу масалага муносабат билдиришда, мақсаднинг ўзи мавжудлиги ва унинг амалга ошиши мумкинлигини ҳисобга олган маъқул. Масалан, *Эркин Тошкентга келмоқчи* гапда мақсаднинг борлиги *реал*, аммо мақсаднинг амалга ошиши эса эҳтимол. Инсонда доимо мақсад бўлади, аммо у амалга ошиши ёки ошмаслиги мумкин. Бундан кўринадики, *келмоқчи* каби мақсад ифодаловчи феълларда унинг амалга ошиши эмас, балки унинг ҳақиқатан ҳам мавжудлиги тасдиқланяпти, яъни сўзловчи *Эркиннинг Тошкентга келиш мақсади/нияти борлигини тасдиқлаяпти*. Бундан англашиладики, бундай феъллар аниқлик майли шакллари билан бири бўлиб, унинг ўтган замон шакли *эди* ёрдамчи феълни кўчиши йўли билан ясалади: *келмоқчи эди*.

Юқоридаги инглиз тилида майллар кўчиши ҳодисаси ўзбек тилида ҳам кузатилади. Баъзи тилшунослар фикрича, «туғалланмаган ўтган замон феъли» деб аталадиган феъл шакли *-(a)r эди* контекстга қараб *реал* маъно ёки *реал бўлмаган* маъно англатади. Масалан, қуйидаги иккита мисолнинг биринчисида у *реал* маъно, иккинчисида эса *нореал* маънони англатапти:

1. Бултурлари Аҳмадларникига тез-тез *бориб турар эдим*.

2. Қани эди, вақтим бўлса. Аҳмадларникига тез-тез *бориб турар эдим*.

Мазкур маънолар биринчи контекстда «бултурлари» сўзи билан, иккинчисида «Қани эди, вақтим бўлса» билан ҳосил бўлмоқда. Шунга кўра, *-(a)r эди* шаклини аниқлик майлининг шакллари билан бири деб қараш маъқулдир.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ўзбек тилидаги замон шакллари инглиз тилидаги замон шакллари билан анча ривожланган ҳамда икки тилда шахс ва соннинг мослашишида фарқлар мавжуд.

¹ И.П. Иванова и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981.

² А.А. Коклянова. Категория времени в современном узбекском языке. М.: Изд.АН СССР, 1963.; К.Мелиев. Туркий тилларда феъл категориялари. Т.: Фан, 2001.; А.Ҳожиёв. Феъл// Ўзбек тили грамматикаси. Т.: Фан, 1975.

³ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Т.: Фан, 1966. 287–292-бетлар.

⁴ В.В. Виноградов. Русский язык. М., 1947/1972.

⁵ У.К. Yusupov. Ingliz tili grammatikasidan universal qo'llanma. T., 2011.

⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Т.: Ўқитувчи, 1980. 351-бет.; А.А.Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965. С. 214; К.Мелиев. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. Т.: Фан, 1969. 59-бет.

Ойбек АҲМЕДОВ,
Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси
Солиқ академияси катта ўқитувчиси

СОЛИҚ-БОЖ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ВА БАДИИЙ АСАРЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ

(ўзбек ва инглиз тиллари мисолида)

Аннотация. Мақолада ўзбек адаблари томонидан ёзилган тарихий ва бадиий асарларнинг инглиз тилига ўгирилган нусхаларидаги солиқ ва божхона терминлари ҳақида сўз юритилган.

Калим сўзлар: солиқ, божхона, лексема, архаик термин.

Аннотация. В данной статье говорится о налоговых и таможенных терминах, взятых из исторических и литературных рассказов и переведенных с узбекского языка на английский.

Ключевые слова: налог, таможня, лексема, архаический термин.

Annotation. The article is about tax and customs terms, which taken from historical and literary stories translated from Uzbek into English languages.

Key words: tax, customs, lexeme, archaic term.

Табиат ва жамиятдаги ҳар бир ҳодиса ўзининг келиб чиқиш ва ривожланиш тарихига эга бўлгани каби ҳар бир терминологик тизимнинг шаклланиши, ривожланиши, айна шу соҳанинг таркиб топиб, тараққий эта бориши билан узвий боғлиқдир. Шу маънода ўзбек ва инглиз тиллари иқтисодиёт лексикасининг таркибий қатлами ҳисобланган солиқ ва божхона терминологиясининг таркиб топиши, шаклланиши ва ривожланиши ўз тараққиёт йўли ва генетик асосларига эга.

Маълумки, солиқлар ҳамда божлар ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини белгиловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда солиқ ва божларнинг шаклланиши ва таркиб топиш тарихи, уларнинг мазмун-моҳияти, турлари, ўтмишда қандай терминлар билан номланганлигини илмий манбалар асосида ўрганишнинг муҳимлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов миллий тилимизни тараққий эттириш ҳақида сўз юритиб: «Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар кўплаб чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Айниқса, давлат тилининг халқаро миқёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборлидир. Хусусан, хорижий мамлакатлар раҳбарлари билан бўладиган учрашув ва суҳбатлар, музокаралар, тегишли ҳужжатларни имзолаш маросимларида, нуфузли саммитларда, расмий матбуот анжуманларида ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти ортиб бораётгани ҳаммамизга гурур-ифтихор бағишлайди.

Шу борада ўзбек тилининг компьютер ва Интернет, аниқ фанлар, тиббиёт, иқтисодиёт каби махсус термин ва тушунчаларни талаб қиладиган соҳаларда ҳам кенг қўллана бошлагани унинг имко-

ниятлари нечоғлиқ катта эканини кўрсатади», – деб таъкидлаган эди¹.

Дарҳақиқат, кейинги пайтларда ўзбек тили терминологик тизимини илмий жиҳатдан ўрганишга катта аҳамият берилди бошланди.

Шу маънода, ўзбек алломалари томонидан ёзилган илмий, тарихий ва бадиий асарларнинг хорижий тиллар, хусусан, инглиз тилига ўгирилган нусхаларида солиқ ва божхона терминларини ҳам учратиш мумкин. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари шу кунгача бир қатор хорижлик таржимонлар томонидан инглиз тилига таржима қилинган: John Leyden (Жон Лейден, 1826), F.G.Talbot (Ф.Г.Талбот, 1909), William Erskine (Уилям Эрскин), Annette Susannah Beviridge (Анетта Сюзанна Беве-риж, 1921) шулар жумласидандир. «Бобурнома»ни Wheeler M. Thackston (Уилер Тэкстон) ва Salman Rushdie (Салмон Рушди) томонидан қилинган таржимасида солиқ терминлари қўлланилган куйидаги жумлаларни келтириш мумкин:

«Шу жойдин эканимизда Деҳлининг бу тарафида турган Султон Иброҳимнинг у ердан чиқиб олдинга қараб жўнагани ва Ҳисори Феруза шақдори Ҳамидхоний хоссахайлий Ҳисори Феруза ва ўша ердаги лашкари билан Ҳисори Ферузадин бу томонга қараб ўн-ўн беш курўх берида келаётгани ҳақида хабар олдик».²

Жумланинг инглизча таржимасига эътибор беринг:

«At camp we received news that Sultan Ibrahim, who was on this side of Delhi, was move in this direction. The provost of Hissar Firoza, Hamid Khan Khassa-Khel, had come out ten to fifteen kos near us with the royal cavalry and the troops of Hissar Firoza and that region»³.

Шунингдек: «Шу жойдан ойнаинг ўн саккизинчисида, душанба кечаси Тоҳирни Ограга юбордик. Кобулдан келаётганларнинг меҳмондорчилиги учун сарфланадиган пулларнинг баротини олиб кетди»(268-бет).

Таржимаси: «From that camp was sent to Agra

on the eve of Monday the eighteenth (March-28). He took **chit** for money for lodging customarily allowed those coming from Kabul and left» (441-бем).

Юқорида келтирилган эски ўзбек ва инглизча жумлалардаги *шиқдор* – *provost* термини ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган *солиқ йиғувчи*, *солиқчи* терминининг муқобили сифатида қўлланилган. Аммо инглизча *provost* лексемаси *ҳарбий миршаб* маъносини акс эттиргани учун *солиқчи* ёки *солиқ нозири* терминларининг тўлиқ муқобиллигини таъминлай олмаган.

Ҳолбуки, **provost**⁴ лексемаси бугунги кунда адабий инглиз тили ва унинг диалектларида юқоридаги маъносидан ташқари маъноларда ҳам қўлланади. **Provost** термини қуйидаги маъноларни ифодалаб келади: 1) *ҳарбий полиция, миршаб*; 2) *ҳарбий бошлиқ, командир (гарнизон бошлиғи)*; 3) *бош руҳоний*; 4) *ўқув юрти бошлиғи (мактаб ва коллежда)*; 5) *ректор (Англияда), проректор (АҚШда)*; 6) *мэр (Шотландияда)*; 7) *провост, декан (Канадада)*; 8) *корпорация раиси* ва б. Мазкур терминни матнда қўлланиш ҳолатини кўриб чиқамиз.

The provost – marshal and his men tore us apart when last we met – *Ҳарбий полиция бошлиғи ва унинг одамлари бизнинг сўнги учрашувимизда ажратиб юборди.*

...and most Provost Marshals are colonels themselves – *Аксарият ҳарбий полиция бошлиқлари полковникдир.*

I lodge [up] two pair of stairs, have but one room, and deny myself to everybody almost, yet I cannot be quiet and all my mornings are lost with people, who will not take answers below stairs, such as Dilly, and the Bishop, and Provost, etc – *Мен ҳозир иккинчи қаватда бир хонали квартирада яшайман ва деярли ҳеч кимни қабул қилмайман, чунки хизматкорларимнинг рад жавобига эътибор бермаган Дилли, архиерей, ректор каби бошқа кишилар сабабли эрталабки вақтим беҳуда ўтиб, ҳаловатим бузилмоқда*⁵.

Шунингдек, *барот* – *chit* термини ҳам ўша даврда солиқ ва бождан озод қилиш ҳақида ҳукмдорлар томонидан бериладиган махсус ҳужжатга муқобил бўлса-да, таржимон мазкур сўзларни инглиз тилида мавжуд бўлган махсус термин орқали эмас, балки умумида адабий лексикада мавжуд бўлган оддий лексема билан берган.

Бундан ташқари, «Бобурнома» асаридан келтирилган қуйидаги матн парчасининг таржимасига эътибор беринг: *Чаҳоршанба кун Борик об тушганда Ҳиндустонда қолгон Нурбекнинг иниларидин йиғирма минг шохрухийлик олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн девон Лаҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.*

Таржимаси: *On Wednesday, at Barikao, one of Nur Beg's younger brothers brought twenty thousand shahrukhis worth of gold, ashrafis and tankas, which*

Khiwaja Husayn the divan had forwarded from the Lahor revenues. Most of it was sent for the benefit of Balkh by Mulla Ahmad, one of the lords of Balkh (309-бем).

Таржимон матндаги **танга** сўзининг инглиз тилида **tankas** муқобил лексема тарзида бергани уни таржима адекватлигидан узоқлашганидан далолат беради. Ҳолбуки, инглизча **tankas** сўзи япон халқининг мумтоз жанридаги қисқа сатрдан иборат бўлган шеърий мисрадир. У ҳинд тилида оғирлик ўлчов бирлигини ифодаласа-да, *танга* сўзининг маъносига муқобил бўла олмайди. Шунингдек, инглизча матнда **revenue** ва **benefit** терминлари ҳам ишлатилган. «*Тушган пул*», «*тушум*», «*қирим*», «*даромад*» маъноларини ўзида ифода этувчи **revenue** термини ўз ўрнида қўлланилган. Бироқ *маслаҳат*, *кенгаш* сўзларининг таржимаси учун **benefit** термини таржимон томонидан ноўрин танланганини эътироф этиш жоиз. Бинобарин, **benefit** сўзи *манфаат*, *фойда*, *афзаллик*, *енгиллик*, *имтиёз* каби семантик қуршовга эга бўлган лексема эканлиги билан изоҳланади. Бизнингча, ушбу ўринда **consistory** терминини ишлатиш энг мақбул вазиятдир.

Кузатиладики, «Бобурнома» асарига доир келтирилган матнлар мазмунидан давлат бошқарув тизимида фискал (солиқ-ғазна) сиёсатининг тутган ўрни, назорати ва унинг аҳамияти қай даражада муҳим бўлганини англаш ҳеч кимга қийинчилик туғдирмайди, албатта. Шу маънода қуйидаги жумла ҳам фикримизни тасдиқлайди:

Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мувоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотининг жамъ байту-тотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Таржимаси: *Whoever becomes king must accumulate a new treasury, which is a source of pride for the people. In addition, the salaries and stipends of all the institutions of the rulers, treasury, military and civilian are absolutely fixed from long ago and cannot be spent anywhere else (196-бем).*

Юқоридаги жумлаларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги табдилини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Кимки тахтга чиқса, аввалги подшоҳнинг бойлигини сарф ва харж қилишни мутлақо айб, уят ҳисоблаган. Хазина тўплашни халқининг олдидаги фахр ва мақтовга сазовор иш, деб биллишган. Яна шундай одат борки, хазина, отхона, мамлакат подшоҳининг жами кўч-кўрони (лашлушлари) учун кетадиган харажатлар қадимдан белгилаб қўйилган муайян вилоят ва туманлардан тушадиган даромадлар ҳисобидан қопланади; бу даромадлар бошқа мақсадлар учун сарф этилмайди.

Илмий изланишларимизда шунга ишонч ҳосил қилдикки, бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида амалда қўлланилган айрим солиқ номлари,

терминлари кишиларнинг тахаллусига ҳам кўчиб ишлатилган. Қуйидаги жумлага эътибор беринг:

Юнусхоннинг катта қизи, менинг онамнинг туғишган эгачиси эди. Яна бири тархонлардан⁶ эди, уни Тархонбегим дер эдилар. Яна бири Қутуқбегим, ўша Тархонбегимнинг кўкалдоши эди.

Шунингдек, асарда ўша даврда солиқ соҳасида фаол қўлланилган, ammo бугунги кунга келиб архаик терминга айланган *мирохўр* терминини ҳам учратдик. *Мирохўр* – 1) хирож ва бошқа мажбурий тўловлардан тушган даромадларни назорат қилувчи амалдор; 2) хон отбоқарларининг бошлиғи.

Шу кунни Абдулазиз мирохўрнинг Лахўрдан жумод ул-аввал ойининг йигирманчисида битилган хабари келди.

«Бобурнома»да солиқ ва божларга доир эски ўзбек тилида қайд этилган *муҳассил*, *жогир*, *мирохўр*, *таққабул ёрмоғи*, *тархон*, *ушра* каби терминлар учраса, умуман, биз учун теурийлар даврида солиқ тизими ҳақида батафсил маълумот берувчи нодир манбалардан бири «Темур тузуклари» китобида эса *шиллон*, *молу жиҳот*, *қалақчи*, *тоғар*, *барот*, *тукюл (тикул)*, *жогирдор⁷*, *холиса*, *суюрғол*, *хирож*, *раият⁸* шаклидаги терминлар кенг ишлатилганига дуч келамиз.

Солиқ турлари ҳамда терминлари ҳақидаги фикр ва қарашлар Насриддин Тусийнинг «Молиёт» асарида ҳам батафсил ўз ифодасини топган. Муаллиф қўллаган солиқ ва бож терминлари ўрта асрларда кенг истеъмолда ишлатилган бўлиб, улар бугунги кунга келиб архаик сўзлар қаторига ўтган. Ўша даврнинг иқтисодиёт терминологиясининг қатлами бўлган солиқ терминологияси умумдабий тил бирликларидан таркиб топгани кузатилади.

Хирож (ар.) – land tax, **тамға** (т.) – real (estate) tax, **бож** (ф.) – duty (levy), **саршумар** (ф.) – poll tax, улоғ (т.) – mail tax, **пешкаш** (ф.) – gift tax, **бегар** (ф.) – 12 кунлик мажбурий давлат меҳнати – labour duty, **жузья** (ар.) – capitation tax, **идроп** (ар.) – income tax, **раият** (ар.) – tax payers, **авориз**

(ар.) – tax for an extreme situation, **ичора** (ф.) – advanced tax, **мушрифона** (ар.) – levy for tax collectors' salary, **муҳассил** (ар.) – tax inspector, **ихрожат-тоғар-улуфа** (т.) – wage, salary. **Закот** ва **вақф** терминларининг муқобиллари инглиз тилида мавжуд бўлмагани боис улар *лакуна* ҳисобланади. С.Айнийнинг «Эсдаликлар» ва «Одина» асарларида Бухоро амирлиги даврида кенг истеъмолда бўлган билвосита солиқлар таркибига кирувчи терминлар ўз аксини топган. Бугунги кунда мазкур терминлар кенг истеъмол доирасидан чиққан, историзм сўзлар қаторига ўтган терминлардир. Улар қуйидагилардир:

Ушр (ар.) – қишлоқ хўжалик солиғи (ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида), **аминона** (ар.ф.-т.) – бозордаги сотувчилардан йиғиладиган йиғим патта бўлиб, молнинг умумий баҳосининг 1,5% га тенг бўлган, **дуд пули** (ф.т.) – амирлик даврида битта уйда яшовчи ҳар бир аъзодан олинган тутун пули (атроф-муҳитни зарарлагани учун), **танобона** (ф.) – 0,25 гектар ердан олинган солиқ тури, **миробона** (ф.т.) – сув билан таъминлайдиган мироб учун йиғим, **қўш пули** (т.) – хонлиқлар даврида қўш учун қўшиладиган ҳайвон учун олинган йиғим, **яксара** (ф.т.) – қўш пули билан синоним лексема, **духторона** (ф.т.) – солиқ қарзи ҳисобига ўз фарзандини гаровга бериш, **жузья** (ар.) – жон бошидан олинадиган солиқ, **хорпули** (ф.т.) – шудгор қилинмаган ердан олинган йиғим, **сарона** (ф.т.) – пул ёки натура шаклида олинадиган солиқ тури, **шудгор пули** (ф.т.) – шудгор қилинган ердан олинган йиғим.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, ўша даврда кенг қўлланилган солиқ терминларининг лексик таркиби оддий, бироқ семантик мураккаблиги боис уларни кўпчилик англай олмайди ва ушбу терминлар ҳозирги кунда қўлланилмайди. Ammo улар терминлар олдига қўйиладиган қисқалик ва бир маънолик мезонига тўла жавоб бера олади.

¹ И.А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., 2008. 86-бет.

² Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 2008. (Кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган).

³ THE BABURNAMA memoirs of Babur, Prince and Emperor, translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thakston and Salman Rushdie. New York: 2002. P.321. (Кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁴ **Provost** терминининг талаффузи ва этимологик деривацияси қуйидагича. [ˈprɒvəst] брит, [ˈprɒvəst, ˈprɒvəʊst] [ˈprɒvəst] амер. **Derivatives:** provostship, (pro•vost•ship) noun Origin: late Old English *profost* «**head of a chapter, prior**», reinforced in Middle English by Anglo-Norman French *provost*, from medieval Latin *propositus*, synonym of Latin *praepositus* «**head, chief**» (see: praepostor).

⁵ Келтирилган амалий мисоллардаги provost термини ва матнлар Kate Woodford ва Guy Jackson томонидан яратилган Cambridge Advanced Dictionary (Cambridge University press/ 2003, version 10, P.531) луғатидан олинди.

⁶ Тархон сўзининг тарихий этимологик шакли – дархон. Тархон термини турли солиқлардан озод қилиниб, имтиёзлар берилганлиги қайд этилган ёрлик. Шундай ёрликларга эга бўлган шахслар тархонлар деб ҳам юритилган.

⁷ «Темур тузуклари» матнидаги «жогирдор» – подшоҳ олдидagi алоҳида хизматлари учун солиқ йиғиш ҳақи билан ер тортиқ қилинган мансабдор шахс. Ушбу термин бобурийлар даврида ҳам қўлланилган, ammo ундан олдинги манбаларда учрамайди. XIII–XIV асрларгача у «иктаъ» шаклида, XVI асргача кўпроқ «суюрғол» шаклида, бобурийлар даврида эса «жогир» дея аталган.

⁸ Темур тузуклари (Форсча матндан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулла Кароматовлар таржимаси). Т., 2011, 100-, 101-, 102-бетлар.

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ МУАММО ЖАНРИДАГИ ШЕЪРЛАРИ

Аннотация. Мақолада XX аср ўзбек адабиётининг йцрик вакилларида бири Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида сақланаётган муаммо жанрига оид ўзбек ва тожик тилларидаги шеърларининг топиллиши, манбаси ҳамда жанр хусусияти тўғрисида сўз боради. Шунингдек, мақолада айрим муаммоларнинг ечими кўрсатилган.

Калит сўзлар: архив, араб алифбоси, газал, мухаммас, муаммо, байт, мисра.

Аннотация. В статье речь идёт о великом представителе узбекской литературы XX века Гафуре Гуляме, об истории выявления источника и жанровой особенности “муаммо” на узбекском и таджикском языках по данным, хранящимся в его личном архиве. В статье также показано раскрытие проблем некоторых стихов.

Ключевые слова: архив, арабский алфавит, газель, мухаммас, муамма, байт, строка.

Annotation. The article deals with the great representative of Uzbek literature of the XXth century Gafur Gulam, the history of identifying the source of the features of genre “muammo” in Uzbek and Tajik languages on the base of his personal archive. Disclosure of problems of some poems are also mentioned.

Key words: archive, Arabic alphabet, gazelles, mukhammas, muamma, beit, line.

Ғафур Ғулом замонавий ўзбек назми ва насрининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган адиб сифатида адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди. У мумтоз адабиётнинг қатор жанрларида ҳам қалам тебратиб, кўплаб газал ва мухаммаслар битган. Ғафур Ғулом архивидаги араб ёзувидаги қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида унинг муаммо жанрида ёзган шеърларига дуч келдик. Шеърлар шоир архивидаги 31 йиғма жилдда 23 тартиб рақамли ҳужжатда учрайди.

Муаммолар ўзбек ва тожик тилларида бўлиб, жами 9 та. Улардан биттаси кимнинг номига ёзилганлиги кўрсатилмаган. Номлари кўрсатилган муаммолар қуйидагилар: «Бокий», «Чустий», «Ҳабибий», «Сайфий», «Собир», «Туроб», «Ошқабоқ» ва «Рошидон». Аммо ҳеч бир муаммонинг ечими берилмаган.

Матн 20x30 сантиметр ўлчамдаги икки букланиб, тўрт бет кўринишига келтирилган бир варақ сарғиш қоғознинг олди ва орқа томонига яшил рангли сиёҳ билан ислоҳ қилинган араб алифбосида ёзилган. Биринчи бет бўш қолган. Шеърлар иккинчи-тўртинчи бетларга жойлашган. Иккинчи бетнинг қуйи қисми ўнг бурчагида номаълум киши томонидан қора қалам билан «1946–1947 йилларда ёзилган бўлиши мумкин. Бу гап устида Чустий бўлган кўринади», деган қайд кирилл алифбосида битилган.

Муаммо жанри қоидаларига биноан, аввало, шеър ушбу жанрда битилганлигини билдириш учун яширилган исмни кўрсатиш шарт ҳисобланади. Шу шартлиликка асосан Ғафур Ғулом ҳар бир муаммода қандай исм яширилганлигини қайд қилиб борган. Юқорида зикр қилганимиздек, биргина муаммо кимнинг номига ёзилганлиги билдирилмаган. Бунга сабаб, назаримизда шеър муаммо жанридан яхши хабардор кишига атаб ёзилиб, ўша кишининг

муаммодан исмни топа олиши синовдан ўтказилган бўлиши мумкин. Шеърда исм кўрсатилмаса ҳам, учинчи мисрада «Исмингизни топиб олинг, ҳазрат», деган ишора бор. Бундан ўша шеър муаммо жанрида ёзилганлиги ва ундан олувчи шахснинг номи чиқиши ойдинлашади.

Қуйида баъзи муаммоларнинг ечимини кўрсатамиз. «Ҳабибий» исмига ёзилган муаммо:

*Агар сўроғи зи дўст мижўйи,
Дўсти ман буд баному лақаб.*

Мазмуни:

*Агар дўстимни сўрасанг,
Дўстимнинг оти билан лақаби бир хил эди.*

Бу ўринда исм иккинчи мисрадаги «дўст» сўзи ёрдамида топилади. Бу сўзнинг яширилган исмни топишга восита эканлиги биринчи мисрада «Агар сўроғи зи дўст мижўйи» дейиш орқали билдирилган. Иккинчи мисрада «Дўсти ман буд баному лақаб» дейилган. Бундан яширилган исмни топиш учун «дўст» сўзининг муродифи – маънодошини олиш кераклиги англанади. «Дўст» сўзининг яширилган исмни топишга яқин бўлган маънодоши «ҳабиб»дир. Яна ўша мисрага эътибор берилса, «дўст», яъни «ҳабиб» сўзи муаммода исми яширилган кишининг ҳам исми, ҳам лақабилиги зикр қилинган. Муаллиф бу ўринда лақаб деганда тахаллусни назарда тутган. Ушбу ишорадан «ҳабиб» сўзига «йо» ҳарфини қўшиш зарурлиги англашилади ва «Ҳабибий» номи чиқади.

«Собир» номига ёзилган муаммо:

*Онки бошад батаъбо марғуб,
Номи у ҳаст назди мо Аюб.*

Мазмуни:

*Барчанинг таъбиға ёқимли бўлган ўша кишининг
Оти бизнинг назаримизда, Аюб бўлса керак.*

Ушбу муаммони ҳал қилиш учун муаллиф **талмех** амалини қўллаган. Талмех қоидасига кў-

ра ўтмишдаги машхур шахслар, воқеалар ва ҳодисалар эсга олинади. Бу муаммода Аюб пайғамбарнинг номи эсга олинмоқда. Аюб пайғамбар ҳақидаги ривоятларга кўра у Тангри томонидан юборилган синовларга сабрли бўлганлиги учун *собир* – *сабрли* деган номни олган. Шу боис Аюб номи айtilганда унга берилган *Собир* номи ҳам эсланади. Ғафур Ғулом муаммода Аюб алайҳиссаломнинг ана шу номига ишора қилган. Шу йўсинда муаммода яширилган исм чиқади.

«**Туроб**» номига ёзилган муаммо:

*Чор унсур черо ту чок кўни,
Об агар нист, қасди хок кўни.*

Мазмуни:

Нима учун тўртта унсурни бир-биридан

ажратасан,

Агар сув бўлмаса, тупроққа томон интиласан.

Муаммонинг ечими **тародиф** амали ёрдамида ҳал қилинади. Муаммода тўрт унсур – сув, ҳаво, тупроқ ва олов ҳақида сўз юритилган. Ўз навбатида ўша тўрт унсурдан бири – сув йўқ бўлса, тупроқни излайсан, дейилмоқда. Бу исмни топиш учун «*хок*» сўзига эътибор қаратиш лозимлигини англатади. «*Хок*» сўзининг маънодоши «*Туроб*»дир. «*Туроб*» сўзини олиш билан муаммода яширилган исм топилади.

«**Ошқабоқ**» номига ёзилган муаммо:

*Лаблари бир нима демакчи бўлур,
Қошу кўз ўртаси емакчи бўлур.
Қаро қошига шайдомен,
Қарошидан юз айлансун.*

Бу муаммода олдин исмнинг биринчи бўлагини чиқариш учун иккинчи мисрадаги «*Қошу кўз ўртаси емакчи бўлур*» ишораларига эътибор қаратиш керак. Ишорага кўра исмнинг биринчи бўлаги «*қош*» ва «*кўз*» сўзларининг ўртасига яширилган. Бу ўринда шоир қош ва кўз сўзларининг биринчи ҳарфларини назарда тутган. Ана шу нуқтаи назардан мазкур икки сўзга эътибор берилса, уларнинг ўртасида *алиф* ва *шин* ҳарфий бирикмалари борлиги билинади. Шундай қилиб, «*қош*» ва «*кўз*» сўзларининг ўртасидаги *алиф* ва *шин* ҳарфларидан яширилган исмнинг биринчи бўлаги «*ош*» олинади. Исмнинг қолган бўлаги учинчи ва тўртинчи мисралардаги ишорага биноан топилади. Бу мисраларда «*қош*», шунингдек, «*кўз*»нинг маъносида келган «*қарош*» сўзлари ишлатилган. Ушбу ўринда ҳам юқоридаги каби ҳолат мавжуд. Унга кўра «*қош*» ва «*кўз*»нинг ўртаси «*қабоқ*» бўлиши маълум. Ишорага асосан «*қабоқ*» сўзи олинди, олдин ҳосил қилинган

«*ош*» сўзига уланса, «*Ошқабоқ*» чиқади (исмнинг иккинчи бўлагини бошқа бир йўл билан ҳам топиш мумкин. Яъни муаммо қондасида баъзида бир ишорага икки марта мурожаат қилинади. Шу қоида бўйича «*Қошу кўз ўртаси емакчи бўлур*» ишораси асосида «*қошу кўз*» ўртасида «*қабоқ*» борлигини биламиз. Шоир бу тарзда исм бўлагини икки йўл билан чиқаришга ишора топа олганлиги унинг муаммо жанри соҳасидаги бадий маҳоратини юксаклигини далиллайди).

«**Рошидон**» номига ёзилган муаммо:

*Қарошидан на ялғуз мен, қаламравлар берур
бошин,*

Шулардек бенаво ошиқ қарошидан юз айлансун.

Одатда, муаммо шеърларда яширилган исмни чиқариш учун восита бўладиган сўз олдин бирор ўринда ишлатилиб, ўша исмни чиқаришга восита бўлиши билдирилади. Ушбу муаммода ҳам «*Рошидон*» номини топиш учун «*қарошидан*» сўзи восита бўлиши биринчи мисрадаги ишоралар орқали билдирилган. Иккинчи мисрада эса ўша сўздан қандай қилиб исм чиқарилиши айtilган. Яъни «*қарошидан юз айлансун*» дейилган. Бу ишорадан «*қарошидан*» сўзининг «*юз*»и бўлган «*қоф*» ҳарфини *исқот* амалига кўра тушириб қолдириш кераклиги тушунилади («*қоф*» ҳарфи, шунингдек, муаммонинг ҳисоб қондаси бўйича юзни билдиради. «*Юз айлансун*» деган ишора асосида ҳам «*қоф*» ҳарфини тушириб қолдиришни англаш мумкин). Қолган ҳарфлар «*Рошидан*» бўлади. Шеър ислоҳ қилинган араб алифбосида ёзилганлиги сабабли қисқа «*а*» товуши ёзувда *ҳойи ҳавваз* ҳарфи билан ифодаланган. Баъзида қисқа *а* товуши *алиф* ҳарфи билан ҳам ифодаланган ҳоллар учрайди. Бу ерда имлонинг шу жиҳати эътиборга олинган. Шунга кўра *ҳойи ҳавваз* ҳарфининг ўрнига *алиф*ни қўйсақ, «*Рошидон*» бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Ғафур Ғулом мумтоз адабиётнинг муаммо жанри қонун-қоидаларини яхши билган. У кўплаб қаламкашлар билан мумтоз адабиётдаги жанрлар, уларнинг хусусияти, адабий жараёнлардаги ўрни борасида суҳбатлашиб турган ва ёзишмалар олиб борган. Шунингдек, ўзи билан ҳамкорлик қилган кўплаб шоирларга ўзининг турли жанрлардаги шеърларини мактуб орқали йўллаган ҳолатлар ҳам бўлган. Бизнингча, у билан ҳамкорлик қилган шоирлар архивида Ғафур Ғулом қаламига мансуб муаммо жанридаги шеърларнинг бизга маълум бўлмаганларининг мавжудлиги эҳтимолдан холи эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ғафур Ғулом уй-музейи. Ғафур Ғуломнинг араб ёзувидаги қўлёзмалар архиви 31 йиғма жилд 23 тартиб рақамли ҳужжат.
2. Али Яздий. Ҳалали мутарраз дар фани муаммо ва луғаз. ЎзР ФА ШИ фонди. 2987/1 рақамли қўлёзма.
3. Абдурахмон Жомий. Рисолаи муаммои манзум. ЎзР ФА ШИ фонди. 209/IV рақамли қўлёзма.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирманчи том. Т.: Фан.

МЕТАФОРА – ОБРАЗЛИ ФИКР ЮРИТИШ АСОСИ

Аннотация. Мақолада поэтик метафоранинг ўзига хос жиҳатлари ҳозирги ўзбек шеърятининг йирик вакили Абдулла Орипов ижоди мисолида таҳлил этилган.

Калим сўзлар: метафора, поэтик метафора, персонификация, антропоморфизм, микроанализ

Аннотация. В данной статье на примере произведений Абдуллы Орипова проанализированы свойства метафоры в современной узбекской поэзии.

Ключевые слова: метафора, поэтическая метафора, персонификация, антропоморфизм, микроанализ.

Annotation. Properties of metaphor in modern Uzbek poetry are analysed on the example of Abdulla Oripov works.

Key words: metaphor, poetic metaphor, personification, antropomorphism, microanalyse.

Ўхшашлик асосида кўчма маънода қўлланган сўзларнинг ҳаммаси кўчимнинг **метафора** деб номланувчи битта турини ташкил қилса ҳам, аслида уларнинг ҳаммаси бир хил эмас, яъни тур ичида улар хилларга ажралиши табиий. Метафора масаласи адабиётшуносликдан ташқари яна кўплаб гуманитар билим соҳаларининг ҳам тадқиқ объекти ҳисобланади. Бу соҳаларнинг ҳаммаси метафорани ўзини қизиқтирган аспектда ўрганади, уни ўзи учун муҳим тасниф тамойилига таяниб гуруҳлайди.

Ҳозирги тилшуносликда лисоний ва поэтик метафоралар фарқланади. Ўз вақтида Цицерон образли тарзда шундай ёзган эди: «...олдиниға совуқдан ҳимоя қилиш учун ўйлаб топилган кийим кейинчалик ҳам безак воситаси, ҳам мартаба белгиси сифатида ишлатилгани каби кўчма иборалар ҳам сўз этишмаслигидан пайдо бўлиб, кейин ҳузур, завқ олиш учун кенг қўлланди»¹. Цицерон, кўриб турганимиздек, эътиборни кўчма маъноли сўзларнинг функциясига қаратади: *номинатив* ва *эстетик*. Шундай бўлса-да, у метафоранинг лисоний ва поэтик хилларини ажратмайди, битта нарсанинг турли вазифалар учун ишлатилишини таъкидлайди, холос. Лисоний ва поэтик метафораларни фарқлаш ҳамда ўзаро қарши қўйган ҳолда (оппозицияда) ўрганишни француз тилшуноси Ш. Балли бошлаб берган бўлиб², ҳозирда бу иккисининг бошқа-бошқа ҳодисалар эканлиги тилшуносликда умумэтироф этилган.

Ўз-ўзидан равшанки, адабиётшунослик поэтик метафорани ўрганади. Поэтик метафоранинг энг муҳим хусусияти оригиналлик ва экспрессивлик ҳисобланадики, ушбу хусусиятлар ҳаммиша контекст билан узвий боғлиқ ҳолда (коннотативлик) юзага чиқади.

Адабиётшуносликка оид тадқиқот, махсус луғат ва ўқув адабиётларида метафоралар таснифига жиддий эътибор берилмайди. Шу боис адабиётларда метафоранинг иккита: *метафора-жонлантириш* ва *метафора-предметлаштириш* турлари ҳақида тўхталиб, бундан бошқача таснифлар ҳам бўлиши мумкинлиги қайд қилинади.³

Биз қуйида метафоранинг мазкур икки турига тўхталамиз. *Метафора-жонлантириш* деганда воқеликдаги жонсиз нарса-ҳодисаларга инсонга (баъзан эса кўлам кенгроқ олинади-да, умуман, жонли мавжудотларга) хос хусусиятларни кўчириш назарда тутилади. Бунинг акси ўлароқ, *метафора-предметлаштириш*да эса ташқи оламдаги нарса-ҳодисаларга хос хусусиятлар ички олам ҳодисаларига – маънавий-руҳий тушунчаларга кўчирилади. Агар метафора ички ва ташқи оламни бир-бирига қиёсан ўрганиш экани ёдга олинса, булар ҳақиқатан ҳам метафоранинг асосий турлари эканлиги аён бўлади. Абдулла Орипов шеърятда метафоранинг биринчи тури жуда кенг қўлланади. Масалан, шоир: «*Яна келди эркатой кўктам*»⁴, – деганида унинг баҳорга муносабати яққол ифодаланадики, бу поэтик метафорага хос экспрессивликдир. Ёки қиш бўйи баҳорни интиқ кутган лирик қаҳрамон: «*Ҳар нечук қиш фаслин тунд дийдоридан Жажжи капалакнинг васли ширинроқ*», (202-бет) деганидаги экспрессивлик ўқувчини беихтиёр ўзига ҳамфикр этади. Бунга сабаб экспрессивликнинг ўзигина эмас, топиб, оригинал тарзда айтилганида ҳам. Ахир, аслида «*тунд дийдор*» дегани инсонга хос: ҳаётда истасанг-истамасанг «*тунд дийдор*» одамлар билан ҳам муомалада бўлишга, чидашга мажбур бўласан киши. Мажбуриятдан халос бўлган чоғдаги кайфият ҳаммага таниш. Шоир шу кайфият билан қишдан баҳорга чиқиш чоғидаги кайфият орасида ўхшашликни кашф этади, яъни қиёснинг оригиналлиги ва ифоданинг таъсирчанлигини таъминлайди.

Шеърятда *метафора-предметлаштириш* *метафора-жонлантириш*га нисбатан сийрақроқ учрайди, лекин бадиий самараси ундан асло кам эмас. Абдулла Ориповнинг илк ижодига оид бир шеърида Дарбанд дарёсига хитобан: «*Юракда сен ижод ҳиссини чертдинг*», (29-бет) дейилади. Албатта, бу ерда дарёга инсон сифатининг берилиши ҳам бор. Лекин «*ижод ҳиссини чертмоқ*»да «ҳис»ни «тор»га яширин ўхшатиш бор: ҳис предмет сифатини олади. Худди шу қиёс мисранинг метафорик маъносини юзага чиқаради: тор чертилди – юрак куйлай бошлади, яъни дарё қалбга

илҳом бағишлади. Метафоранинг бу тури бадий образнинг муҳим шарти бўлган конкрет-ҳиссий ифодани таъминлайди. Негаки, инсон ички оламига тааллуқли тушунчалар – абстракт тушунчалар, предметлаштириш уларни конкрет-ҳиссий идрок қилишга ёрдам беради. Масалан, «Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси» номли шеърда «*Титроқ юлдуз каби музлаган шуур*» (139-бет) сатри бор. Ушбу сатр шеърнинг ўртасидан ўрин олган бўлиб, унга қадар мана бу мисралар келади:

*Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси,
Танимни жунжитар оқшомги шамол.
Нега мунча ғамгин найнинг навоси,
Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?
Барглар орасига тинмасдан сира
Ошно юлдузлардан тўкилади нур.
Билмайман қийнайди қайси хотира... (139-бет)*

Лирик қаҳрамон ўзининг айни дамдаги ҳолат-кайфиятини идрок этолмай туради, идрок этишга ожиз, чунки «*шуур музлаган*». Шуур эса, маълумки, абстракт от, унинг музлаши мумкин эмас. Демак, бу ўринда шуурга музлаши мумкин бўлган конкрет предмет хусусияти кўчирилиб, абстракт тушунча предметлаштирилди. Хўш, бунақа предметлаштириш конкрет-ҳиссий идрок этишга қандай ёрдам беради? Албатта, аналогия асосида. Балки «*шуур музлаган*» ҳолатни ҳамма ҳам ҳис этиб кўрмаган ё ҳис этса ҳам бу ҳолатни аташга уринмагандир. Бироқ ҳамманинг ҳам бирда-ярим совуқ қотган пайтлари бўлган. Шундай пайтда, масалан, «*Қўлларим музлаб қолди, бирор нарсани ушлай олмайман*», – деймиз. Яъни музлаган қўл ўз вазифасини бажаришга ярамай, вақтинча ишдан чиқади. Шунга ўхшаб шеърдаги ҳолатда «*музлаган шуур*» ҳам ўз вазифасини – идрок этишни уддалаёлмай қолади. Яъни тахминан шундай аналогия асосида яратилган метафора аналогия орқалигина англонади.

Метафоранинг юқоридаги иккита тури қиёс объектлари (жонли ва жонсиз) ва маъно кўчириш йўналиши (жонлидан жонсизга ва аксинча)га кўра таснифланиди. Ҳолбуки, шу тамойил бўйича яна метафоранинг маъно кўчиши жонлидан жонлига ва жонсиздан жонсизга йўналишида амалга ошган турлари ҳам ажратилиши мумкин. Масалан, А. Ориповнинг «Қозоғистон оҳуси» шеъридаги илк мисраларда маъно кўчиши жонлидан жонлига йўналишида амалга ошади:

*Қўкчатовда қўк камзулли бир оҳу кўрдим,
Таажжубки, оёғида қизил этикча. (216-бет)*

Бунда оҳу метафораси қозоқ сулуви маъносида ишлатилмоқда, демак, қиёс объектларининг иккиси (оҳу, сулув) ҳам жонли. «Совға» шеъри Бухоро – Москва газ қувурининг ишга туширилиши муносабати билан ёзилган (1967) бўлиб, сарлавҳа остидаги бағишлов истисно қилинса, шеър матнида «газ» сўзи йўқ. Унинг ўрнига «олов», «оташ» сўзлари ҳамда «*Осиёнинг қуёши*», «*Ўзбекистон оташи*» бирикмалари ишлатилган (146-бет). Агар

«олов», «оташ» сўзларида алоқадорлик (метонимия) асосидаги маъно кўчиши кузатилса, «*Осиё қуёши*» бирикмасидаги «*қуёш*» сўзида маъно кўчиши метафора асосида, жонсиздан жонсизга йўналишида содир бўлган.

Юқоридаги мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, А. Орипов шеъриятида қиёс объектлари ва маъно кўчиш йўналишига кўра метафоранинг тўртта тури қўлланган экан. Булар:

1) инсонга хос хусусиятларни жонсиз нарса-ҳодисаларга кўчириш;

2) предмет хусусиятини инсон руҳий олами билан боғлиқ ёки ташқи оламдаги абстракт тушунчаларга кўчириш;

3) маънони жонли нарсадан жонли нарсага кўчириш;

4) жонсиз предметдан жонсиз предметга кўчириш асосида юзага келувчи метафоралардир.

Таъкидлаш керакки, шоир ижодида метафоранинг мазкур хиллари қўлланишдаги фаоллик даражасига кўра бир хил эмас, уларнинг фаоллиги рўйхатдаги тартибга мос келади. Буларнинг ичида *метафора-жонлантириш* энг фаоли, *метафора-предметлаштириш* унга қараганда бироз сустроқ. Бу эса А. Орипов бадий тафаккурида ички ва ташқи оламини бир-бирига қиёсан идрок этишга интилиш устуворлиги билан изоҳланиб, кўп жиҳатдан шоир шахс сифатида шаклланган муҳит билан боғлиқдир.

Мазкур икки хил метафоранинг устуворлиги уларни ифодаловчи тил бирликларини ҳам белгилайди. Умуман олиб қаралса, метафора ҳар қандай сўз туркумига оид сўз билан ифодаланиши мумкин, албатта. Лекин шеъриятда, хусусан, А. Орипов ижодида метафоранинг юқоридаги икки хили устувор экан, улар, асосан, феъл ва от туркумига кирувчи сўзлар билан ифодаланади. Зеро, мантиқан олиб қаралганда ҳам феъллар жонлантириш, отлар предметлаштириш учун энг қулай сўзлардир. Шунга қарамай, ҳар иккала хил метафораларнинг юзага келишида феъл муҳим ўрин тутаяди. Хусусан, А. Орипов шеъриятида шундай. Масалан:

*Тунда ҳам жимгина ёш тўкди осмон
У менинг ҳолимга йиғлар эди, бас!
Бас, дўстим, мен учун чекмагин фиғон,
Сенинг кўз ёшинг ҳам янгилик эмас. (113-бет)*

Бу парчада «*ёш тўкмоқ*», «*йиғламоқ*», «*фиғон чекмоқ*» феълларининг «осмон»га нисбатан ишлатилиши объектни жонлантиради, унга инсонга хос сифатларни беради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, гарчи метафора-жонлантириш жонсиз предметга жонли сифатини бериш дея таърифланса ҳам, аслида бунда, асосан, инсонга хос сифатлар берилди. Шунинг учун ҳам метафоранинг бу тури персонафикация⁵, антропоморфизм⁶ деб ҳам юритилади.

Маълумки, ҳаракат фақат инсонга эмас, балки жониворлар, нарса-ҳодисаларга ҳам хосдир. Ўз-ўзидан равшанки, феъл туркумида уларнинг ҳаракатини ифодаловчи сўзлар ҳам бор. Феъл

туркумига кирувчи сўзларнинг бир қисми инсонга, бир қисми жониворга, тагин бир қисми эса нарса-ҳодисаларга хос ҳаракатни ифодалайди.

Демак, нарса-ҳодисаларга инсонга хос сифатларни бериш услубий жиҳатдан шунга мос феълларнинг ишлатилишини талаб қилади. Масалан, «Баҳор» шеъридаги «Булутлар ортидан боқади юлдуз», «Қайдадир юртини эслаб ингерар най», «Оҳ тортиб тизилар турналар гоҳи» (125-бет) каби мисраларда ишлатилган «боқмоқ», «эсламоқ», «ингерармоқ», «оҳ тортмоқ» феъллари фақат инсонга хос ҳаракатни англатади ва предметни шахслантиради (персонификация). Агар феъл жонзотга хос ҳаракатни англатадиган бўлса, ундай ҳолда шахсланиш контекстдагина юзага

чиқади. Масалан, «Йироқда Монблан тоғи ухлайди» (281-бет) мисрасида қўлланган «ухламоқ» феъли умуман жонзотга нисбатан қўлланиши мумкин, демак, шу феълнинг ўзи тоғга инсон сифатини беролмайди. Чунки, масалан, тоғ айиққа ё девга ўхшаб ухлаши мумкин. Лекин кейинги мисрада «Оппоқ қор чойшабин тагида беҳуш» (281-бет) дейилиши билан тоққа айнан инсон сифати берилаётгани аниқ бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, юқори синф ўқувчилари кўчим турларини бир-биридан фарқлашда, хусусан, метафорани аниқлашда қийналмасликлари учун қуйи синфлардан бошлаб улардаги бадиий тасаввур ва идрок ривожига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

¹ Цицерон. Нотиклик санъати ҳақида икки рисола. Т., 2007. 299-бет.

² Ш. Балли. Французская стилистика. М., 1961. С. 331.

³ Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. М., 2000. С. 436.

⁴ А. Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд. Т., 2001. 19-бет. (Барча мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁵ Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. С. 218

⁶ Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. М., 2000. С. 435.

Барно ҲАСАНОВА,

Қўқон давлат педагогика университети ўқитувчиси

АСҚАД МУХТОРНИНГ «ТЎҚҚИЗИНЧИ ПАЛАТА» ҲИКОЯСИДА «ПАЛАТАДОШ БЕМОРЛАР» МОТИВИ

Аннотация. Ушбу мақолада истеъдодли адиб Асқад Мухтор қаламига мансуб «Тўққизинчи палата» ҳикоясининг гоёвий-бадиий хусусиятлари, шунингдек, мазкур ҳикоя билан Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикояси ўртасидаги типологик ўхшашликлар қиёсий таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: ҳикоя, палатадаги беморлар мотиви, бадиий фалсафа.

Аннотация. В данной статье говорится об особенностях литературной идеи в повести «Тўққизинчи палата» («Девятая палата»), принадлежащей перу талантливого писателя Аскада Мухтара, а также анализируются типологические схожести в повести Абдуллы Каххара «Минг бир жон» («Тысяча и одна душа»).

Ключевые слова: рассказ, мотивы пациентов из палат, художественная философия.

Annotation. The article about literary peculiarities of ideas in the story «To'qqizinchi palata» («Ninth ward») which is penned by a talented writer Askad Mukhtar; typological similarities in the story of Abdullah Kahhar's «Ming bir jon» («Thousand and one soul») are also analysed.

Key words: story, motives of chambers' patients, literary philosophy.

XX аср ўзбек адабиётидаги ёрқин насрий асарлардан ҳисобланувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон», Асқад Мухторнинг «Тўққизинчи палата», Шукур Холмирзаевнинг «Бодом қишда гуллади», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» ҳикояларида палатадаги беморлар руҳияти бадиий талқин этилади. Ҳар тўрт ҳикояда «палатадош беморлар» мотиви асосий анъанавий сюжет сифатида кўриниш берса-да, аммо ёзувчининг бадиий нияти, образлар талқини мутлақо бир-биридан фарқ қилади. Жумладан, «Минг бир жон» (А. Қаҳҳор) ҳикоясида оғир бемор Мастуранинг ҳаётга чанқоқлик билан ўлимни енгиб ўтиши тасвирланади. «Бодом қишда гуллади» (Ш. Холмирзаев)да

омадсиз муҳаббат тасвири бемор Носиржон ҳаёти мисолида акс эттирилади. «Тўққизинчи палата» (А. Мухтор) ҳикоясида икки кекса бемор – Баҳромов ва Ҳожи бува хатти-ҳаракатлари орқали икки хил характер, икки хил дунёқараш очиб берилади. «Жимжитхонага йўл» (Х. Дўстмуҳаммад) ҳикоясида эса италян адиби Дино Буцатти асари ижодий давом эттирилиб, шарқлик ва ғарблик беморнинг ҳаётга ва ўлимга бўлган муносабати бадиий талқин этилади.¹

Асқад Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикоясида халқ гурунларида учрайдиган «Нафинг қанча бўлса, умринг шунча» ҳикматомуз гапи иқтибос сифатида келтирилади.² Ҳикоя қаҳрамонлари

бемор қариялар: Баҳромов ва Ҳожи бува феъл-атворига кўра бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган инсонлар. Буни уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўзаро мулоқотлари, ёлғизликда сурган ўй-хаёллари, яқинларига бўлган муносабатларида ҳам кўриш мумкин. Баҳромовнинг гап-сўзи, ҳаракатлари ва фидойилигидан таъсирлансак, Ҳожи буванинг ишларидан беихтиёр ижирғанамиз. Бу далиллар ёзувчининг қаҳрамон тимсолини яратиш мақсади ва, шубҳасиз, ҳикояга қўйилган эстетик идеали натижаси ўлароқ пайдо бўлган.

Ҳикоя ҳажман каттароқ бўлиб, унда икки кишининг касалхонадаги муолажа кунлари баён этилади. Асар ечимида бемор чоллардан бири – Баҳромов ётган ўрнидан қимирлаши ҳам мумкин бўлмагани ҳолда бир норасида гўдакни шамолда узилиб тушган электр сими хавфидан қутқариб қолиб вафот этади. Унинг ҳамхонаси бемор Ҳожи бува эса аҳволи Баҳромовдан юз чандон яхши бўлса-да, гўдакка ёрдамга шошилмайди. Бамайлихотир имиллаб ҳаракатланади. Унинг бу қилигидан сўнг боланинг ҳаётидан қаттиқ хавфсираган оғир бемор Баҳромов ўрнидан сакраб туриб, болага ёрдамга ошиқади.

Ҳикояда Баҳромов – Ҳожи бува образлари қарама-қарши яратилар экан, улар характерида хос фидойи – худбин, яхши – ёмон, қаноатли – очкўз, сабрли – сабрсиз, ақлли – ақлсиз, иймонли – иймонсиз сифатлари хаёлимиздан ўтади. Адиб Ҳожи буванинг худбин ва Баҳромовнинг фидойи характери яратишда зимдан беозор киноя қилади. Баҳромов тасодифий воқеа туфайли, онгли равишда ўз умрига яқун ясайди. Ҳожи бува худбинлиги билан бу дунёда тирик қолса-да, «тирик бўлиб ўликлар қаторига» кўшилади. Ҳикояда ёзувчининг ақлли, беозор истеҳзоси барқ уриб турибди.

Ҳикоя матнида касалхона яқинида яшовчи оила: беш вақт намозини қанда қилмайдиган қайнота, тиниб-тинчимайдиган келин ва қизил ботинкали бола тасвири реалистик, лирик тасвирларда чизилади: «Алишер-ов! Ҳов Алишер!» Бу беморларга таниш овоз эди. Алишернинг ойиси ҳалиги намозхоннинг ҳовлисидаги ёш келин бўлса керак, ҳар куни шу маҳалда Алишерини йўқлаб чақиради. Алишер эса иштонсиз бўлса ҳам нуқул қизил ботинкача кийган, коптокдек юм-юмалоқ, майсада жўжами, чумчуқми, капалакми, қоқина-туртина қувлагани-қувлаган» (474-бет).

Шоир Миртемирнинг Асқад Мухтор ҳақида ёзган хотирасида шундай дейилади: «Асқад Мухтор ҳикоялари ва романлари ўқиғулик, ўйлатғулик, эсда қолғулик, таъсирли ва ўта ҳаётий. Асқаднинг қаҳрамонлари бир-бирига ўхшамайдилар ва ўзганинг чопонига зор эмас. Ҳаммаси кўрган-билган, ишонғулик, ёрқин ва нафратланишга сазовор ёки ўрناق олишга лойиқ ин-

сонлардир. Асқаднинг қаҳрамонлари ҳаётнинг нақ ўзидан, қайноғидан, гирдобидан»³. Бу гаплар айнан «Тўққизинчи палата» ҳикояси қаҳрамонлари ҳақида ҳам ҳаққоний айтилган гаплардир. Дарҳақиқат, Баҳромов ҳам, Ҳожи бува, ёш келин, Алишер, намозхон чол ҳам ҳаётий образлардир.

Асқад Мухтор «Тўққизинчи палата» ҳикоясида китобхонни Баҳромов ва Ҳожи бува ҳаёти ва қисмати ҳақида фалсафий мушоҳада юритишга мажбур қилмайди, балки фикрлашга ундайди.

А. Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикояси билан А. Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикояси ўртасида баъзи бир типологик ўхшашликлар кузатилади. Бу ўхшашликлар, аввало, юқорида таъкидлаганимиздек, палатадаги беморлар мотивининг ягоналиги билан характерланса, иккинчидан, ҳар икки ҳикояда Ҳожи бува образининг иштироки билан боғлиқ. Абдулла Қаҳҳор тасвиридаги Ҳожи бува образи тўққиз йилдан бери ўлим тўшагида ётган Мастурага қаршилантиради. А. Мухтор ҳикоясида эса иймонсиз, худбин Ҳожи бува образи фидойи, ҳаёт ва яшашни ўзгаларга нафи тегишда деб биладиган Баҳромов образига қарама-қарши тарзда яратилади.

Ҳар икки адиб ҳикояда пейзаж тасвирларига мақсадли равишда ўрин беради ва тасвирлар қаҳрамон руҳиятига мослаб акс эттирилади. Масалан, «Минг бир жон» ҳикояси шундай табиат тасвири билан бошланади: «Мартнинг охири кунлари. Кўк юзида сузиб юрган булут парчалари офтобни бир зумда юз кўйга солаяпти. Офтоб ҳар сафар булут остига кириб чиққанида, баҳор келганидан беҳабар ҳануз ғафлатда ётган ўт-ўланни, қурт-қумурсқани уйғотган, аввалгидан ҳам ёруғроқ, аввалгидан ҳам иссиқроқ шуъла сочаётгандай туюлади»⁴. Назаримизда, ҳикояда мазкур пейзаж тасвирида рамзий маъноларни, қаҳрамон ҳаётига уйқаш келадиган бадий маъноларни англаб етиш мумкин. Жумладан, офтоб – ҳаёт рамзи, офтоб юзини тўсишга чоғланаётган булут парчалари – ўлим рамзи. Офтобнинг ҳар сафар булут остига кириб чиқиши рамзий маънода ўлим билан тўққиз йилдан бери курашиб ётган бемор Мастуранинг ҳаётига мос келади. Булутлар тўсишига қарамасдан, ҳар сафар аввалгидан-да ёруғроқ, аввалгидан-да иссиқроқ шуъла сочиши Мастуранинг ўлимни енгиб ўтишига рамзий тимсолли ишоралар беради. «Палатага кирдик. Шу пайт офтоб яна булут остига кирди-ю, палатани шом қоронғилиги босди. Каттакон деразанинг чап томонидаги каравотдан заиф, йўқ, заиф эмас, майин товуш эшитилди:

– Келинлар... Раҳмат! Одамга одам қувват бўлади, минг раҳмат! Акрамжон, курси қўйиб беринг...

Офтоб яна ёришди»⁵.

Асқад Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикоясида ҳам «Минг бир жон»даги каби пейзаж тасвирларига ўқтин-ўқтин мушоақат этилади. Ҳикоя тоғ этагида жойлашган касалхона тасвири билан бошланади: «Қурилиш шаҳарчасининг янги касалхонаси жуда қулай жойга тушган – тоғнинг кунгай этаги, бир томони ёш теракзор, катта йўлдан узоқда. Ёз кунлари беморлар деразаларини ланг очиб, тоғ ҳавосини тўйиб-тўйиб шимиришади» (466-бет). Навбатдаги табиат тасвирида она товук, момиққина жўжалар тасвирланар экан, гўё ҳимоясиз паррандалар рамзий маънода сайхонликдаги ҳовлида яшайдиган ёш болакай Алишернинг ҳаётига менгзалади. Бу икки тасвир рамзий маънода бир-бирига уйғун келади: «Барра майса устида ҳурпайган чипор товук жўжаларини эргаштириб ўтиб бораркан, Баҳромовга ўт-ўланга қоқина-қоқина тизилиб кетаётган бу сарғиш яшил момиқчалар жуда заиф, ҳимоясиздек туюлиб кетди, калхат-малхат йўқми деб осмонга ҳам қараб қўйди, осмон шишадек тиниқ эди» (467-бет). Иккинчи тасвирга эътибор қаратамиз: «Алишер эса иштонсиз бўлса ҳам нуқул қизил ботинкача кийган, коптокдек юм-юмалоқ, майсада жўжами, чумчуқми, капалакми, қоқина-туртина қувлагани-қувлаган» (469-бет). Мазкур табиат тасвирида лирик-романтик кайфият етакчилик қилади. Ёзувчи манзарани шундоққина кафтида тургандек кўрсатади.

Тўс-тўполонли пейзаж тасвири эса гўё қаҳрамонлар ҳаётидаги кутилмаган воқеликка ишора этади: «Бугун кечаси осмонни булут қоплаб, ёмғир ёғолмай, аввал роса дим бўлди. Кейин қаёқдандир беқарор шамол эсиб, ярим тунда тўзонли довул турди. Дарахтлар денгиздек шовуллар, қаердадир очиқ қолган дераза табақалари бир-бирига урилиб чилпарчин бўлар, терак шохлари синиб тушар, тўс-тўполон. Қора тун тўйнуғига чанг-тўзон тикилиб қолгандек нафас бўғилар эди» (472-бет). Назаримизда, ҳеч кутилмаганда ярим тунда тўзонли довул бошланиши – ҳикоя қаҳрамонининг қисматига ишора бераётгандек, қандайдир кутилмаган, хаёлга келмаган бир ҳодисотдан ҳикоя этаётгандек гўё.

Ҳикояда ҳимоясиз чипор она товук ва ёш Алишер ҳақидаги тасвирлар ҳикоянинг икки ўрнида сочиб тасвирланган бўлса, ҳикоя якунида бу параллел тасвирлар яхлит ҳолда бадиий ечим си-

фатида ифодаланади: «Шом олдидан майсазорда яна чипор товук билан момиқ жўжалар, яна қизил ботинкача кийган юм-юмалоқ Алишер кўринди, тўққизинчи палатанинг деразасида эса яна катта, дуркун гулдаста пайдо бўлди» (476-бет). Чипор она товук, момиқ жўжалар, ёш Алишернинг ҳикоя матнида битта жойда бадиий тасвирда берилиши – уларнинг хавфдан холи, осуда ҳаётдан ҳикоя қилса, тўққизинчи палата деразасида турган гулдаста Баҳромовнинг хотирасига қўйилган ҳурмат нишонаси сифатида акс эттирилади.

Умуман олганда, «палатадаги беморлар» мотиви XX аср ўзбек насрида салкам анъанавий мотивлардан бирига айланди. Бу мотивнинг илдизлари рус-европа адабиётида ҳам мавжуд. Жумладан, А. П. Чеховнинг «Ўн учинчи палата» ҳикоясини эслаш етарли.

А. Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикоясига хорижлик адабиётшунослар ҳам ижобий баҳо беришган. Масалан, бугунги кунда ўзбек адабиётининг толмас тарғиботчиси ва тадқиқотчиси Алмаз Улви ўзининг «Озарбайжон – ўзбек адабий алоқалари» илмий монографиясида А. Мухтор ҳаёти ва ижодига махсус тўхталиб, шундай дейди: «Асқад Мухторнинг адабиёт оламига кириб келиши шоирликдан бошланган бўлса ҳам, сўнги йилларда насрга мойиллик кучайди. Асосан, 40-йиллар охирида роман-повестлар муаллифи сифатида танилди. Тизимли равишда романлар ёзди – «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Даёр менинг тақдиримда» ва бошқалар.

Шоир, носир А. Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикояси эса саҳналаштирилиб, телевидение орқали Озарбайжон халқига ҳам тақдим этилди». Тўғри, олима «Тўққизинчи палата» ҳикоясини батафсил таҳлил қилмайди. Аммо унинг иқтибосидан кўринадики, мазкур ҳикоя асосида саҳналаштирилган асар Озарбайжон халқига ҳам манзур бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, А. Мухторнинг «Тўққизинчи палата» ҳикояси устоз-адиллар ижодидан баҳра олган ҳолда ўзбек миллий қобиғини ёриб чиқа олди, шоғирдларга эса адабий мактаб бўла билди. Кузатганимиздек, ўзбек ва жаҳон насрида «палатадош беморлар» мотивининг ўзига яраша генезиси бор. Бу мавзунини яхлит ҳолда тадқиқ этиш мумкин.

¹ М. Қўчқорова. Истиқлол даври ҳикоя ва қиссаларида бадиий-эстетик янгиликлар / Бадиий сўз ва руҳият манзаралари. Т.: Мухаррир, 2011. 128-бет.

² А. Мухтор. Тўққизинчи палата / Танланган асарлар. Тўрт томлик. 3-том. Чинор. Ҳикоялар. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. 466–476-бетлар. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

³ Миртемир. Тилақдошлик / Асқад Мухтор замондошлари хотирасида. Т.: Маънавият, 2003. 4-бет.

⁴ А. Қаҳҳор. Минг бир жон / Қўшчинор чироқлари. Асарлар. Беш жилдлик. 2-жилд. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 316–317-бетлар.

⁵ А. Қаҳҳор. Минг бир жон / Қўшчинор чироқлари. Асарлар. Беш жилдлик. 2-жилд. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 318-бет.

КУЛГУ ЗАМИРИДАГИ ЗАКОВАТ

«Адабиёт» (5-, 6-, 8-синф). Ўзбекистон халқ шоири, академик Ғафур Ғулом.
«Менинг ўғригина болам» ҳикояси. «Шум бола» қиссаси. «Вақт», «Соғиниш» шеърлари.

«Бизнинг уйга қўниб ўтинг дўстларим»

Тошкент шаҳрининг қадим Бешёғоч даҳаси. Анҳор ёқалаб Арпапоя маҳалласидаги Муқимий театри бўйлаб юқорилаймиз. Биринчи ҳовлининг ёғочдан ўйиб ясалган дарвозаси ёнида тўхтаб, унинг пештоқидаги ёзувни ўқиймиз: «Бу уйда 1944–1966 йилларда Ўзбекистон халқ шоири, академик Ғафур Ғулом яшаб ижод этган».

Қулоғимизда шоирнинг машҳур сатри жаранлайди: «Бизнинг уйга қўниб ўтинг дўстларим». Ичкарига кирамиз. Ҳовлидаги мўъжаз боғдаги тут ва гилос дарахтлари ғарқ мевага кирган – гўё Ғафур Ғулом даҳоси қолдирган маънавий мерос. У яратган боғ мевалари каби келажак авлодга бир умр армуғон этилгандек.

Таъбир жоиз бўлса, бу хонадонда бутун дунё ижодкорларининг йўллари кесишган. Ҳинд, араб, итальян, турк, чех, олмон, инглиз шоирлари, Марказий Осиё, Россия ва Кавказ адиблари шу дарахтлар соясида қизгин суҳбатлар қурган, мевасидан баҳраманд бўлиб, навийхонлик, бедилхонлик кечаларини ўтказган, Муллатўйчи ҳофиз, Юнус Ражабийнинг боқий наволарига ана шу давралар илҳом берган бўлса не ажаб.

Шухрат, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон каби ижодкорлар учун бу ҳовли адабий билим даргоҳи вазифасини ўтаган. Саид Аҳмад шу ҳовлида савод чиқарган, қаламини чархлаган, камолга етган.

Истиқлол берган қадр

Уй-музейга кираркансиз, тўғрида Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг ташрифига оид тарихий бир сурат бор. Сурат остида Юртбошимизнинг «Ғафур Ғуломнинг ижодини фақатгина

Ўзбекистонда эмас, авваламбор, ҳар томонлама, бутун дунёга машҳур қилишимиз керак», деган гаплари ёзилган.

Чиндан ҳам истиқлол даврида Ғафур Ғулом шахси ва ижоди янада қадр топди: шоирга «Буюк хизматлари учун» ордени берилди, пойтахтимиздаги марказий хиёбонлардан бирида унинг муазам хайкали қадр ростлади, ушбу хиёбонга номи берилди.

Аслида ҳам Ғафур Ғулом ижоди бунга лойиқ. Буни мамлакатимиз умумий ўрта таълим мактабларининг «Адабиёт» (5-,6-,8-синф) дарсликларидан «Менинг ўғригина болам» ҳикояси, «Шум бола» қиссаси, «Вақт», «Соғиниш» шеърлари ўқитилаётганига яна бир бор иқдор бўласиз.

Ўз қиёфасини асраш бахти

«– Хайр, ўғригина болам, келиб тур.
– Хўп, она, хўп...».

Бу диалогдан ҳалигача хайратланишимиз, адабиётшунослар ҳамон шарҳлашади. Аслида ҳаммаси одатдагича юз берса – кампир ухлаб қолиб, ўғри уйни уриб кетса ҳам бўларди. Бироқ ўғри йигит бувининг тўғрисида келганда акса уриб юборади. Бошида тўрт етимнинг ташвиши бор кампир эса мижжа қоқмайди – ниҳоятда қаттиқ, «туянинг кўзидай нон – анқога шапиг (ниҳоятда танқис) замон»да етимларининг эртасини ўйлайди. Сўнг томдаги ўғри ва айвондаги кампирнинг суҳбати бўлиб ўтади. Иккиси ҳам ўз ҳаётини йўлга қўя олмаганидан нолийди. Ҳаммасига уруш, қаҳатчилик сабаб. Ўғри асли қосиб, бироқ бозори касод бўлган: кавушнинг масаллиғи ўзидан уч баробар қиммат. Ҳаммолик қилай деса, бадавлатларнинг тухуми қурган. Кампир ўзидан, етимларидан ортиб, ўғрининг ғамини ейди: «Ахир, ноиложликдан-ку, шу ҳаром йўлга қадам босибсан, ўзига тўқроқ, бадавлатроқ одамларниқига борсанг бўлмайдимиз?». Ўғри эса мулоҳаза қилади: «Қўрасида эшакдай-эшакдай итлари бор-да». Кампир ачинади («Бу гапинг ҳам тўғри, ўғригина болам. Аммо-лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртнинг олдида тагин бадном бўлиб қолмагин»), сўнг пастга тушиб, ўтин ёриб беришини, чой ичиб кетишини сўрайди. Ўғри бўлса кун ёришиб қолса уни таниб қолиши мумкинлигидан андиша қилади: «Жуда ҳам юзимни сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан».

Бу ҳикоя Америка адиби О Генрининг «Ҳамдардлар» ҳикоясига мазмунан яқин. Бир томондан бир-биридан беҳабар тарзда дунёнинг икки четида мазмунан яқин асарларнинг туғилиши ҳайратланарли. Бироқ «Менинг ўғригина болам»нинг «Ҳамдардлар»дан битта фарқи бор: Ғафур Ғулом ўғрининг юзини кампирга кўрсатмайди. Асарнинг қиймати, ўзбекнинг ўзбеклиги ана шунда – кампир ҳам, ўғри ҳам ўз қиёфасини асраб қолганида.

Қоровой нега Ҳиндистонга бормаган?

Ғафур Ғулом ниҳоятда сўзга чечан ва топқир одам бўлгани ҳақида хотиралар кўп. Айтайлик, Омон Мухторнинг ёзишича, унга бир гал шундай иш буюрган экан: «Зерикмаслик учун мана бу носни эзиб, носқовоққа солиб ўтир. Ичинг жуда қизиса, «қисқичбақа» сўзига битта тўлиқ қофия топ. Кейин ишлатамиз...».

Адибнинг бу истеъдоди, айниқса, XX аср ўзбек насрининг классик намуналаридан бўлган «Шум бола» қиссасида яққол намоён бўлган. Асар сюжетини халқимиз яхши билади. У ҳақда жуда кўп ёзилган. Бироқ «Шум бола»нинг давоми ҳақида кўпчилик билмайди.

Саид Аҳмаднинг ёзишича, мазкур қисса 1936 йили «Муштум» журналида сонма-сон эълон қилинган. Журнал чиққан куни газета дўконларида узун навбатлар пайдо бўлган. 1947 йилга келиб ёзувчи «Шум бола»нинг давомини ёзиш фикрига тушади. Сюжет ҳам ҳаёлида тайёр бўлади. Унга кўра, Ҳинди саррофнинг ҳикоялари таъсирида Қоровой Ҳиндистонга отланади. Эрмакталаблар уни лақиллатишади: Ҳиндистонда фил кўп, занжир етишмайди; илон ўйнатувчилар хуштакка зор; Муллатўйчи ҳофизнинг пластинкаларию самовар карнайининг бозори чаққон. Бу гапларга ишонган Қоровой занжиру хуштак, пластинкаю карнайларни орқалаб Ҳиндистонга йўл олиши керак эди. Бироқ Ғафур Ғулом ёзишга шошмайди. Бир гал қиссани бош-оёқ қайта таҳрир қилиш кераклигини айтса, бир сафар Ҳиндистонни кўрмай туриб ёзолмаслигини айтади. Қисқаси, «Шум бола»нинг давоми ёзилмай қолиб кетади. Орадан анча ўтиб, Саид Аҳмадга шундай дейди: «Ёзаверсак, бўларкан. Шум бола барибир Ҳиндистонга бормасди. Шунча юк билан бориб бўладими? Ўратепада қолиб кетарди. Аттанг».

1962 йили адиб «Шум бола»ни қайта таҳрир қилиб, янги сюжетлар қўшиб, ҳозирги шаклида чоп эттиради. Бироқ унинг давомини барибир ёзмайди. Бироқ «Шум бола» Ўратепада қолиб кетмади, дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинди, халқимиз қалбидан чуқур жой эгаллади.

ДАДАМГА ИСТЕЪДОД ҚОН БИЛАН ЎТГАН

Ғафур Ғуломнинг қизи Олмос Ғуломова билан суҳбат

– «Шум бола» қиссаси ё «Менинг ўғригина болам» ҳикояси ёзувчининг болалигига қанчалик дахлдор?

– «Шум бола» қиссасидаги аксарият воқеа дадамнинг ҳаётидан олинган. Омон, Обид образлари – болаликдаги ўртоқлари. Уйининг ёнидаги мадраса ҳам қиссага киритилган. Тухум ютиш воқеаси ҳам ҳаётида бўлган. Масалан, «Шум бола»да бозорда узукни усталик билан ўғирлаб яна чўнтакка жойлаш лавҳасини дадамдан кўп эшитганман.

«Менинг ўғригина болам»даги Қора буви – дадамнинг Рокья бувиси. Дадамнинг опаси ва икки синглиси бўлган. Отасидан 9 ёшида, онасидан 14 ёшида етим қолганлар. Рокья буви қийинчилик билан уларни катта қилган. Ҳар гал ҳикоядаги кампирнинг: «Вой ўлай, қутлуғ уйдан қуруқ кетасанми, болам? Бир нима олиб кет», деган гапларини ўқисам, халқимиз шунча қийинчилик-заҳматларни қандай енгиб келаётганини англагандай бўламан. Халқимиз орасида ўзгалар учун яшайдиган инсонлар кўп. Қора буви ҳам улардан бири-да.

Кўпчилик бу асарларни кулгили асар дейишади. Йўқ, бу кулгу замирида ўша замон ва ўша одамлар ҳаёти фожиаси бор. Айтайлик, Шекспир асарларида масхарабоз образи бор: энг фожиали нуқталарни масхарабоз кўрсатиб беради. Ғафур Ғуломда эса бу юк жинни, гуппи одамлар образи зиммасида. Чунки халқимиз бирор муаммога ечим тополмаса, йўл тополмаса, кулиб вазиятдан чиқиб кетади. Худди Афанди каби Шум бола ё ўғригина бола ҳам оғир вазиятлардан ҳамиша кулгу ёрдамида қутулади.

– «Шум бола»нинг бугун ҳам катта қизиқиш билан ўқиётганининг сири нимада?

– Чунки бу образнинг ҳар бир қилиғига халқимиз ҳамиша дуч келади. Халқнинг ўзидан олинган сюжет халққа тез сингади. Кейин тили равон, содда, юморга бой. Тасвирлар бетакрор. Асарни ўқир эканмиз, Қоровой билан бирга кета-верамиз.

Асар жаҳон адабиётида ҳам ўз баҳосини олган – Марк Твеннинг «Том Сойернинг саргузаштлари» ва «Гекльберри Финнинг саргузаштлари» қаторида эътироф этилган, дунёнинг неча-неча тилларига таржима қилинган. «Шум бола» асосида кинофильм, телеспектакль, пьесалар, мусиқали ва тасвирий санъат асарлари яратилган.

– Ушбу асар билан боғлиқ қандай хотиралар сақланиб қолган?

– 1956 ё 1957 йил бўлса керак. Бир куни отам гапдан гап чиқиб «Шум бола»нинг ҳали ёзилиши керак бўлган боблари ҳақида гапириб қолдилар. Дадам ўтган-кетган воқеаларни қизиқарли қилиб гапирар, гоҳ Қоровойни Ҳиндистон сафарига отлантирар, гоҳ Москвага ўқишга юборар эдилар. Мен «Нега «Шум бола»ни тамом қилмадингиз?» – деб сўрадим. Шунда дадам: «Эй, қизим, қиссани ёзаётганимда уруш бошланиб қолди. Шундай қирғин вақтда у ҳақда ўйлаш юрагимга сиғмади. Энди тугатамиз», – дедилар. Ҳақиқатан ҳам 1962 йилда Шоаҳмад ака ва Порсоҳон амаки уйимизга келиб, дадамнинг диктофкаларида «Шум бола»нинг ҳозирги тугал вариантини ёзиб бўлишган. 1963 йил чоп этилган.

1963 йили 3 июлда дадам уйга келдилар. Олча тагидаги сўрига кўрпачалар тўшадим. Болалар ухлагач, «Машинкангни олиб чиқ, бир нарса ёзамиз», – дедилар. Машинкани олаётганимда ер қимирлаб қолди. Уйдан чиқсам, дадам ҳаяжонланиб, «кўрқмадингми», дедилар. «Йўқ, дада, ўрганиб қолдик, эрталабкиси ваҳимали бўлди», дедим. Дадамнинг ранглари ўчиб кетган эди. Машинкага қоғоз солдим, қоғоз бурчагига F.Ғулом деб ёздим, «Нима деб сарлавҳа қўяй», деб сўрадим. «Ёзгим келмай қолди, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирайлик, қариндошлардан гапир», дедилар дадам. Анча вақт суҳбатлашдик.

Ушанда ёзилмай қолган асар «Шум бола»нинг бирон янги боби эмасмиди, нега ёзишга ундамдими, дея афсусланаман. Кўп ўтмай, дадамдан айрилиб қолдик.

– Ғафур Ғулом кулги замиридаги фожиага қандай муносабатда бўлган?

– Дадам кулгуни жуда яхши кўрардилар. Ҳаммага латифа айтиб кулдириб юрардилар, у борган давралар дарров жонланарди. Асарларидаги кулгу замирида катта фалсафа

бор. Халқимизнинг ўша вақтда айтиш имкони бўлмаган аччиқ қисмати, қийинчиликларга тўла ҳаёти бор. Буни фақат англаш керак.

– Ёзувчига чечанлик қон билан ўтганми?

– Дадамнинг буваси қозикалон, буваси уйда мактаб очган зиёли инсонлар бўлган. Бувам «Мирза» ва «Ғулом» тахаллуслари билан шеърлар ёзган эканлар. Дадам кичкина пайтлари уйларига Хислат, Шомурод котиб, Муқимий, Тошхўжа Асирий, Фурқат, Муҳий каби шоир ва хаттотлар келиб туришган. Бувим Тошбиби Шойусуф қизи адабиётларни ўқиган, зеҳнли аёл бўлган. Бувам оламдан ўтганда шеърлар битганлар. Ҳа, дадамга истеъдод қон билан ўтган.

– «Вақт» шеъри – чуқур фалсафа, донишмандлик ва теран ички туйғулар намунаси. Сизнингча, шоир бунга фақат билим билан эришганми?

– Шу шеърни, жуда яхши кўраман-да:

*Ғунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик...*

Ҳа, бир лаҳзада ҳамма нарса бўлиши мумкин. Вақтни нима билан ўлчаш мумкин? Ҳеч нарса билан. Шоир вақтни бесамар ўтказмаслик кераклигини, вақт олтидан ҳам қиммат эканлигини уқтирмоқчи бўлган-да. Бизларга қараб дадам ҳамиша «Қани эди, сизлардаги имконият бизларда бўлса эди», – дердилар. Бугун мен невараларимга шундай дейман. Дадам ўқиб юрган вақтларда китоблар бир-бирига жипс ёпиштирилган бўлиб, битов дейиларкан. Жуда эҳтиётлик билан варақлаш керак бўлган экан. Китобнинг қадрига етган одам вақтнинг қадрига етиши таъин:

*Ҳаёт шаробидан бир култум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умрзоқ соқий.
Қуёшқу фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.*

– Ёзувчининг ота сифатида ўзига хос тарбия усуллари бормиди?

– Ҳар доим «фақат рост гапиринглар, ҳеч қачон ёлғон ишлатманглар», дердилар. Бир куни бозорга бордик. Бир кампир оташ курак билан патнис сотиб ўтирган экан. Дадам «Она, бу ноёб буюмларингиз неча пул?», – дедилар. Ғашим келди. «Дада, бунақа нарсалар уйда кўп-ку нима қиласиз?», дедим. Дадам менга жим, деб ўша нарсаларни сотиб олдилар. Кампир эса: «Эрим йўқ, болаларим оч. Агар сиз буларни ҳозир сотиб олмаганингизда бугун қозоним қайнамас эди», – деди. Нрсаларни олиб қайтдик. Дадамларга қарасам, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Бу воқеа менга бир умрга етадиган катта ҳаёт сабоғи бўлди.

Улдона АБДУРАҲМОНОВА суҳбатлашди.

* Ғафур Ғулом уй-музейи ва вақтли матбуот нашрлари материаллари асосида тайёрланди.

ҒАФУР ҒУЛОМ ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА*

Мен эсимни таниганимдан бери не-не истеъдод соҳибларини кўрмадим. Лекин мен билган ўзбек шоир ва ёзувчилари орасида истеъдод бобида Чўлпон билан Ғафур Ғуломга баҳс кела оладиган бирорта қалам соҳиби бўлмаса керак.

Абдулла ҚАҲҲОР,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси
***

Бутун илҳомини, талантини, билиму билафонлигини халқига, халқининг орзу-умидларига бағишламаган ёзувчи чинакам халқ ёзувчиси бўлмайди.

Ажойиб сўз санъаткорлари қолдирган мерос – бадий адабиёт хазинасига кўз ташласак, бутун умрини халқ манфаатлари йўлига сарфлаган катта талантларни кўрамиз.

Ғафур Ғулом ана шундай беназир санъаткор эди. У бирон дақиқа халқидан четда, халқининг ниятларидан узилиб қолмади.

...Уруш тугаган йилларнинг куз ойлари эди. 1945 йилнинг ўн саккизинчи сентябри бўлса керак. Ўша пайтлар мен «Қизил Ўзбекистон» газетасида фельетончи эдим. Ўша куни эрталаб ишга келишим билан редактор чақирди. У мenden, Ғафур акадан бир шеър ундиришимни тайинлади.

– Ғафур ака билан гаплашдим, илҳом париси келса, ёзаман, деяптилар.

Ғафур ака мени «илҳом париси» деб атарди. Чунки мен редакция топириғи билан у кишидан кўп шеърлар ундирганман. Икковимиз ҳам тез тил топишиб кетардик. Бошқа одам борса, гап гапга қовушмай, шеър унмай қоларди. Шунинг учун ҳам шеър зарур бўлганда мени юборишарди. Дарров Ғафур аканинг уйига телефон қилдим.

– Хабарим бор, – деди Ғафур ака. – Пешиндан кейин кел. Кечгача мен билан валақлашиб юрсанг, шеър бўлади, бўлмаса йўқ.

Мен рози бўлдим. Тайинланган вақтда уйга бордим. Домла уйда йўқ эканлар. Кабинетларига кириб бирон нима ўқимоқчи бўлдим. Стол устидаги бир тахта қоғозга менинг суратимни чизиб икки елкамдан кемтик қанот чиқариб кўйибдилар. Тагида шундай ёзув бор:

«Илҳом париси, мен аптекага чиқиб кетдим. Келгунимча учиб кетмагин деб қанотларингни қирқиб кўйдим. Ғафур аканг».

Шуни ҳам айтиб қўяйки, Ғафур ака унча-мунча ўртоқлик ҳазили суратларини чизиб турардилар. Айниқса, Шайхзода, Туроб Тўла, Темур Фаттоҳ, Маннон Уйғур, кейин ўзларининг суратларини жуда кулгили қилиб чизардилар. Менинг суратимни бўлса кўз юмиб чизардилар.

Домла ўша куни мени кечгача овора қилдилар. Феълларини билганимдан халақит бермадим. Кеч бўлди. Қоронғи тушди. Домланинг шеър ёзиб бериш нияти йўққа ўшарди.

– Менга қара, – дедилар. – Ке, шу ишни эртага қолдирайлик.

Мен кўнмадим.

– Азонда ёзамиз. Бўптими? Ғафур Ғуломнинг гапи битта бўлади. Тамом. Яхши шеър ёзаман, деган шоир кечқурун палов еб ётиши керак. Ҳозир икковимиз ош қиламиз.

Кўнмай иложим йўқ эди. Ошдан кейин то ярим кечагача Бедил ўқиб маъносини тушунтириб берар, афанди айтиб куларди. Билиб турибман, домла шеър ёзиш олдидан руҳини енгиллатмоқчи, ўзига яхши кайфият яратмоқчи. Ётиш олдидан билагидаги соатни ечиб, кўзойнак тақиб қаради.

– Бўлди, – деди домла, қайта ўрнидан туриб. – Шеър тайёр. Комил Алиев шундай деган эди: «Сарлавҳаси билан тагига ёзиладиган ўз номинг нақд бўлса, асаринг битди деявер». Шеърнинг номи билан тагидаги Ғафур Ғулом битди.

У кишига савол билан қарадим.

– Жияним Ҳамидулла ўтган куни шу соатни совға қилган эди. Шу соатга бағишлаб шеър ёзаман.

Бошқатдан кийиниб ўтириб олдик. Мен пастга тушиб чой дамлаб чиқдим. Столга чойнакни кўя туриб қарасам, шеърнинг икки сатри ёзилиб қопти.

*Ғунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик...*

Саид АҲМАД,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Ўзбекистон Қаҳрамони

***

«Шум бола» қиссасининг тили жонли халқ тилига хос бўлган бўёқдорлиги жиҳатидан ҳам мароқлидир. Образлилик, кўчма маънолилик, латиф қочиримлар, касб-кор ва урф-одатларнинг индивидуал шахс руҳиятидаги нозик ифодалари Ғафур Ғуломнинг бадий тилидаги юксак маҳоратидан далолат бериб туради.

Бахтиёр НАЗАРОВ,
академик

***

*Буюк эдинг ахир, сенинг қалбингда
Жўшарди ўзбекнинг кўпирган қони.
Сенинг армонингун сенинг лафзингда
Илк бора кўрдим шу чигал дунёни.*

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони

***

Ғафур ака ҳар кимга, ҳар нарсага фақат меҳр қўйиши ёки норозилик билан қараши мумкин (унинг ҳаёти ва ижоди маъзи муҳаббат ва нафратдан иборат) эди. У «Отелло»ни бекорга таржима қилмаган. Учинчи йўлни билмайди (шундай одам замон билан қандай муромага борганига ажабланасиз).

Уруш пайти бир ёқлардан олиб келинган етим-есирларга шу қадар кўнгли ачийдики, «Тинчлан, жигарим!» дейди, «Ўз уйингдасан!» дейди. Бу билан ёнма-ён ғазоби тошади:

*Ота-онасининг тайини ҳам йўқ,
Сут кўр қилгур, ҳароми Гитлер оқпадар...*

Кундалик ҳолатларда ҳам Ғафур ака ё боладек суюнади, ёки «аччиғи бурни учиди» деган қабилида лов этиб ёнади. Жаҳли чиққанда кўзлари чақнаб, бурнигача қизариб кетади.

Эсимда, олиму фозиллар, арбоблар тўпланган давра эди. Мен ёшман, хизматдаман. Ора-орада четдан суҳбат тинглайман. Ғафур аканинг кайфи чоғ, яйраб ўтирарди. Кимдир икки вилоят ёшлари тўполон чиқарганидан гап очди. Бир вилоят раҳбари, ёшлар шўхлик қилган, холос, деди. Ғафур ака ноҳос бўғилиб, портлади:

– Бу нима деган гап?! Дўппи кийган бир халқ «чуқур дўппили»ю «япасқи дўппили» деб бир-бирига тирғалса! Қўл кўтарса! Сиз тарбия ўрнида уларни оқласангиз! Мен бир мақола ёзаман. Сизнинг исмингизни кўшиб!..

Раҳбар лой бўлиб қолди. Давра тарқагунча бошини қайтиб кўтармади.

Омон МУХТОР,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби

Yozgi ta'til kunlarida bolajonlarimiz so'lim oromgohlarda maroqli dam olishmoqda. Ularning bo'sh vaqtlarini yanada mazmunli o'tkazish maqsadida turli o'zbek xalq o'yinlaridan foydalanish mumkin. Bunday o'yinlar barkamol avlodni chiniqtirish va tarbiyalash vazifasini bajaradi. Quyida o'zbek xalq bolalar o'yinlaridan namunalar beriladi.

XALQ O'YINLARI – HAYOT MAKTABI*

Oq terakmi, ko'k terak?

Bu juda qadimiy va ommaviy o'yinlardan bo'lib, bahor va yoz fasllarida o'ynaladi. Unda bolalar soni o'n sakkiz-yigirma nafargacha bo'lishi mumkin. O'g'il va qiz bolalar aralash holdayam, alohida holdayam o'ynashlari mumkin. To'planganlar dastlab ikkita onaboshini belgilab, so'ng juft-juft bo'lib, o'zlariga nom qo'yadilar-da, onaboshilarga qay birini olishini so'rab murojaat etadilar:

- Onaboshi, onaboshi,
- Yigitlarning qalamqoshi.
- Xo'rozni olasanmi, tovuqni?

Onaboshilardan biri xo'rozni desa, «xo'roz» uning yoniga o'tadi, boshqa «tovuq» onaboshi ixtiyoriga boradi. Shu taxlit cheklashish asosida bolalar ikki raqib tarafga bo'lingach, oralarida 10–12 metrli masofa qoldirib, yuzma-yuz turgan holda saf tortishadi. Hammalari qo'lmaqo'l ushlaganlari holda saflarini mustahkamlashadi. Birinchi safdagilar o'zaro jo'rovlikda shovqin solib ikkinchi safdagilarga shunday murojaat qilishadi:

- Oq terakmi, ko'k terak?
- Bizdan sizga kim kerak?

Ikkinchi safdagilar raqiblaridan o'jizrog'ini tanlab:

- A'lochi Dilbar kerak, –

deyishadi hayqirib. Nomi tilga olingan qiz raqiblari safidagi bo'shroq joyni tanlaydi-da, so'ngra chopib kelib o'sha joyga o'zini uradi. Qo'llarini «uzib» – safni yorib kira olsa – o'sha qo'li «uzilib» qolgan raqibni olib borib o'z safiga qo'shadi; bordi-yu, yorib o'ta olmasa, o'zi shu safda qoladi. Chaqiruv navbati endi raqib tomonga o'tadi. O'yin to bir safdagi bolalar to'la ikkinchi safga o'tguniga qadar davom etadi. Qaysi saf to'lsa – o'shalar g'olib sanaladi.

Bu o'yinning xilma-xil ayimlari bor. Mana ularning namunalari:

- Qamar, qamar, qamchini,
- Qovurg'aning yanchini.
- Oq terakmi, ko'k terak.
- Bizdan sizga kim kerak?
- Kichkina Salim¹ kerak.

* * *

- Sohibjamol uydan chiqsa,
- Hammani qaratadi.
- Oq terakmi, ko'k terak,
- Bizdan sizga kim kerak?
- Jilmayibgina turgan,

Bo'tako'z Zumrad kerak.
Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
Sayrab turgan dil kerak.
Dillarning qaysi biri?
Gulandomdir o'tkiri.

* * *

Biz boyagi hovlida,
Bo'lib tarafma-taraf,
Navbat bilan aytishdik,
Taraf-tarafga qarab:
Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
Bizga kerak maktabda
Eng a'lochi Alisher.
Oq terakmi, ko'k terak,
Bizga Alisher kerak!

* * *

Ola-bula kapalak,
Orqa sochim jamalak.
Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
Xayri qizaloq kerak!

* * *

– Oppoq-oppoq oq terak,
Ko'm-ko'k, ko'm-ko'k terak.
– O'zi a'lo o'qiydi,
Tartibli ham odobli.

* O'zbek xalq bolalar o'yinlari. (Tuzuvchi O.Safarov) T.: Sharq, 2013.

¹ Istalgan nom bilan chorlash mumkin.

*Hammani sevar,
Tikishda chevar,
Barchadan chaqqon,
Barchaga yoqqan
Go'zal Ozoda kerak!*

Bululim – bululim

Asosan qiz bolalar o'ynaydigan bu o'yin bahor, yoz va kuzda ko'cha, hovli va ochiq maydonlarda ijro etiladi. Bolalar soni cheklanmagan bo'ladi. Qiz bolalar to'planishgan zahoti ikki onaboshini belgilashadida, bir qismi qochag'on, ikkinchi qismi tutag'on bo'lishadi. Boshda onaboshilar o'rtasida shunday aytishuv bo'ladi.

1-onaboshi: – *Bululum-bululum bozi,
Bizlar kimning qizi?*

2-onaboshi: – *Shokirbekning qizi.*

1-onaboshi: – *Shokirbekning nesi bor?*

2-onaboshi: – *Uchar-uchar qushi bor.*

1-onaboshi: – *Birginasini bersang-chi?*

2-onaboshi: *O'zing tutib ko'rsang-chi?*

Tutganing seniki,

Qochgani meniki.

Bolalar qocha turib jo'rovovlikda shunday kuylashadi:

– *Bululum, bululum, bir tanga,*

Borib oling qirq tanga.

– *Qani bizni toping-chi?*

– *Qani tutib oling-chi!*

Qochag'onlar tutilgach, o'rin almashingan holda o'yin davom ettirilaveradi.

Sandiqcha-yu quticha

Bu o'yinni ko'proq qiz bolalar o'ynaydilar. Ular orqama-orqa turib, qo'llarini bir-birlarining qo'ltiqlari ostidan o'tqizib, bir-birlarini bellari ustiga oshirib, ko'tarishadi. Har biri galma-gal ko'tarar ekan, harakat ritmiga omuxta qilib quyidagi qo'shiqni bir satrdan aytib borishadi:

– *Sandiqcha-yu quticha,*

– *Qutichada to'ticha*

– *To'ticha uchib ketdi,*

– *Kelincha ko'chib ketdi.*

– *Kelincha xamir qordi,*

– *Kelincha o'tin yordi.*

– *Xamiri achib qopti,*

– *Kelincha patir yopti.*

– *Patirdan oling, oling*

– *Dugonam, yaxshi qoling.*

So'nggi satr aytilishi bilan ko'tarib-tushirish to'xtatiladi. O'yin ikki tomon charchaguncha qayta-qayta davom ettirilishi mumkin.

O'yin ochiq havoda, ko'pincha bahor va kuzda o'ynaladi.

Qiz olib qochish

Asosan qizlar o'ynaydigan bu o'yinda qizlar qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi. Bunda sanama aytib,

o'g'irlanadigan qiz aniqlangach, uni o'g'irlovchilar ham belgilanadi. O'g'irlanadigan qiz chekkaroqda yolg'iz o'zi cho'zilib yotgan bo'lib, «o'g'rilar» uning so'rog'iga chiqishadi. Shunda uning daragini biluvchi va «o'g'rilar» o'rtasida shunday aytishuv bo'ladi:

Anov kapa kimniki?

Mamadilla boyniki.

Yuring, qizlar, boraylik,

Baxmalidan olaylik.

Baxmalidan bermasa,

Qizini olib qochaylik.

«O'g'rilar» yotgan qiz boshiga sekin-sekin kelishadi:

– *Oq qizim, oppoq qizim,*

Ko'k qizim, ko'm-ko'k qizim.

Oppoq qizim yotibdi,

Ko'm-ko'k qizim qotibdi.

«O'g'rilar» sharpasidan yotgan qiz go'yoki seskanib uyg'onganday bo'lib:

Katta bobom o'libdi,

Arobasi qolibdi.

Arobasi iziman,

Otamning oy qiziman.

Otam meni o'qitdi,

Orqa sochim to'qitdi.

Orqa sochim zulpi bor,

Darvozaning qulpi bor, –

deyishi bilan hammalari jo'r bo'lishib:

– *Darvozani ochinglar,*

Cho'lga qarab qochinglar!

Cho'lning yo'li ingichka,

Endi kirdim o'n uchga!

Jahidi-hidi, istansa,

Jahidi-hidi, istansa! –

deyishib, sakrab-sakrab o'ynab qochishadi.

Nihoyat, qiz stansiyaga olib kelingach, quvonchdan hammalari raqsga tushishadi. O'yin shu xilda intiho topadi.